

І. Б. ТЕСЛЕНКО, Л. В. МИРОНЕНКО* 2023

КЕРАМІКА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДА: ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ПОСУД ІЗ РОЗКОПОК Л. Д. ДМИТРОВА ТА А. І. ФУРМАНСЬКОЇ

У статті репрезентовано колекцію довізної візантійської кераміки з розкопок середньовічного Білгорода 1947, 1949, 1950 і 1953 рр., що зберігається в Інституті археології НАН України. Особливу увагу приділено аналізу стратиграфічної ситуації на ділянці розкопу та питанням хронології досліджених тут культурних шарів і будівельних горизонтів, із яких походить керамічний матеріал. У складі візантійського посуду виділено п'ять технологічних груп, що надходили до міста впродовж кінця XIII — першої половини XV ст. Деталізовано хронологічну позицію кожної з них, запропоновано версії щодо їхнього походження та окреслено ареал поширення в Причорноморському й Середземноморському регіонах.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, середньовічний Білгород, XIII—XV ст., колекції наукових фондів Інституту археології НАН України, візантійська довізна кераміка.

Минулого року ми здійснили критичний огляд здобутків у вивченні кераміки середньовічного Білгорода (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.), підходів до її інтерпретації та хронології (Тесленко, Мироненко 2022b). За його підсумками, перспективним напрямом подальших пошуків визначно детальний аналіз керамічних колекцій із розкопок пам'ятки, насамперед із Наукових фондів Інституту археології НАН України (далі НФ ІА НАН України), з огляду на сучасні досягнення археології Причорномор'я та Середземномор'я. До першого такого дослідження було залучено матеріали робіт

С. Д. Крижицького 1969 і 1971 рр., на яких донедавна ґрунтувалася хронологія середньовічних шарів Білгорода (Крыжицкий 1972; Клейман 1979; Кравченко 1986; Богуславский 2008; 2013). Їх перегляд дозволив виявити істотні недоліки запропонованої хронологічної схеми, скорегувати дату деяких будівельних горизонтів, а також отримати нові дані щодо топографії міста та розвитку місцевого гончарства (Тесленко, Мироненко 2022a; Teslenko, Myronenko 2022).

Цього разу предметом дослідження стали матеріали найбільш ранніх робіт Інституту археології АН УРСР на пам'ятці, що проводилися під керівництвом Л. Д. Дмитрова та А. І. Фурманської протягом 1945—1950 і 1953, 1958—1963 рр. Розкопки велися з північного сходу від фортечних мурів на т. зв. розкопі А¹, який згодом, у 1969 р., разом із ще двома ділянками із зовнішнього боку фортеці² об'єднано в Центральний розкоп, далі ЦР (рис. 1: 2, 3). Саме тоді залишки середньовічної забудови вперше було вивчено на значній площі³ — близько 2 тис. м², а зібрання Білгород-Дністровського краєзнавчого музею поповнилися задокументо-

* ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, дослідник лабораторії Археології та археометрії Національного науково-дослідного центру Франції, Інститут археології НАН України; ORCID: 0000-0002-2356-1615, teslenko.i2016@gmail.com

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектора наукових фондів відділу Археологічний музей, Інститут археології НАН України; ORCID: 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

¹ А. А. Кравченко вказує 1962 р. як останній рік робіт на розкопі А. Проте, згідно зі звітом А. І. Фурманської, у 1963 р. роботи там продовжувалися на квадратах 13—14, де досліджувалися античні об'єкти (Фурманская 1963)

² Розкоп В — роботи Одеського археологічного музею 1963—1968 рр. під керівництвом І. Б. Клеймана; розкоп Д — роботи Білгород-Дністровського краєзнавчого музею під керівництвом І. Г. Криволапа.

³ Щодо площі розкопу А в публікаціях є певні розбіжності. Так, Л. Д. Дмитрова називає 3 тис. м², (Дмитров 1952, с. 64). Цю саму цифру щодо розкопу А повторює у своїй монографії А. А. Кравченко (1986, с. 9). А. І. Фурманська у звіті за 1958 р., а згодом і І. Б. Клейман у публікації 1979 р. вказують площу близько 2 тис. м² (Фурманская 1958, л. 1; Клейман 1979, с. 58), що приблизно збігається з відображеною на плані розкопу 1950 р., опублікованому в 1955 і 2017 рр. (Дмитров 1955, рис. 1; Karashevich, Boldureanu, Dergacioua 2017, pl. III).

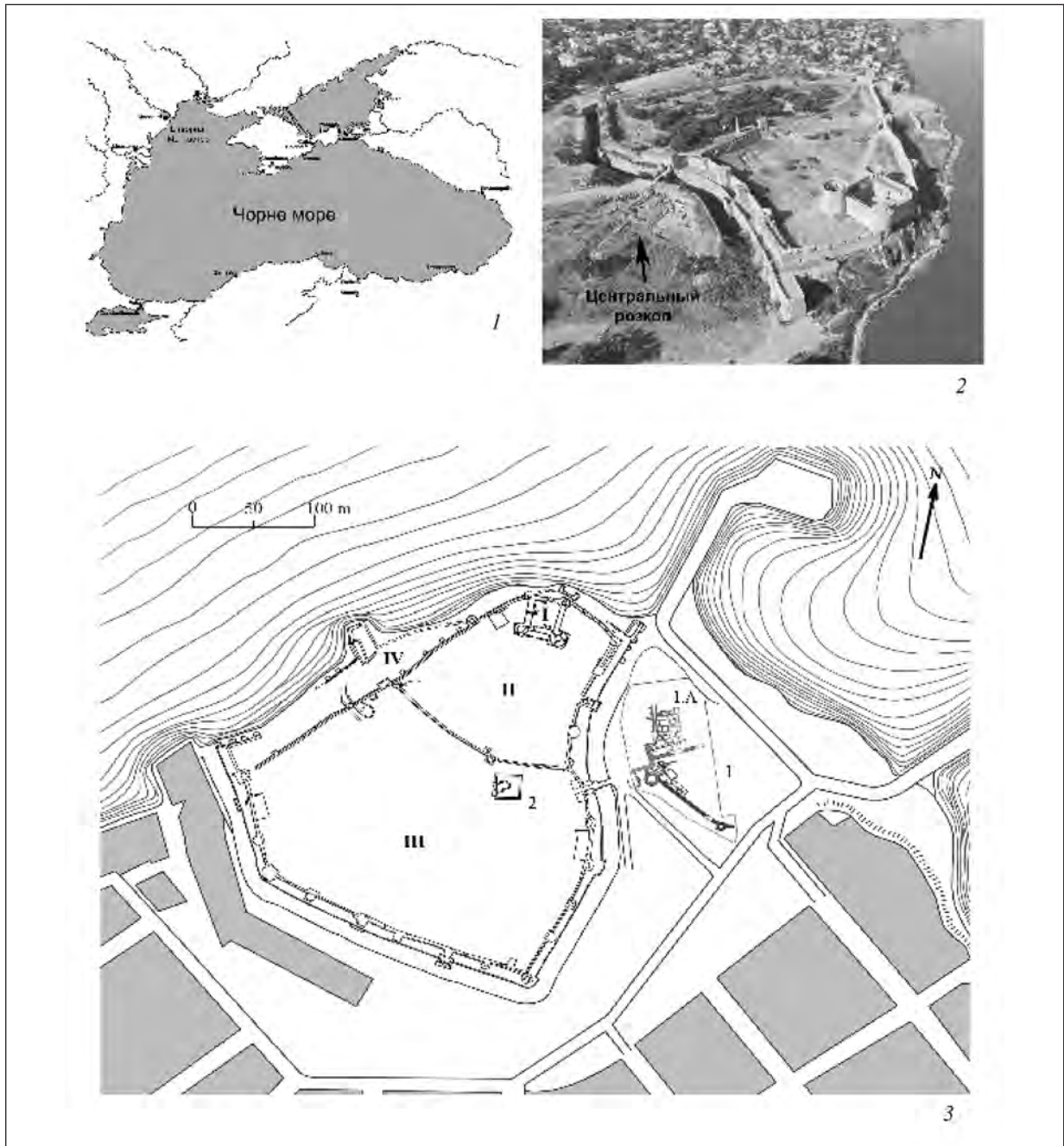

Рис. 1. Білгород-Дністровська фортеця, м. Білгород-Дністровський, Одеської області. Місцезорозташування, загальний вигляд, схема досліджених ділянок: 1 — карта басейну Чорного моря з назвами населених пунктів за генуезькими і венеціанськими джерелами середини XV ст., (за: Джанов 2019, рис. 6); 2 — загальний вигляд з північного сходу з позначенням Центрального розкопу, фрагмент фото з сайту <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Akkerman-fortress-aerial-3.jpg> дата звернення 25/08/2022; 3 — план фортеці та розкопаної ділянки зі сходу від її стін (за: Красножон 2012, рис. 77): I — Цитадель; II — Військовий двір; III — Цивільний двір; IV — Торговий двір; I — Центральний розкоп; I.A — розкоп А; 2 — християнська церква, XV ст. та мечеть Султана Баязида, побудована на її руїнах, кінець XV—XVIII ст.

Fig. 1. Bilhorod-Dniistrovskyi fortress, Odesa Oblast. Location, general view, scheme of the excavated areas: 1 — map of the Black Sea basin with the names of settlements according to Genoese and Venetian sources of the middle of the 15th century (after: Джанов 2019, fig. 6); 2 — general view from the northeast with the designation of the Central site, a section of the photo from the website <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Akkerman-fortress-aerial-3.jpg> access date: 25/08/2022; 3 — plan of the fortress and the settled area outside the walls (after: Красножон 2012, fig. 77): I — Citadel; II — Military Court; III — Civil Court; IV — Trading Court; I — Central site; I.A — Site A; 2 — Christian church of the 15th century and Sultan Bayezid Mosque built on its ruins, late 15th—18th centuries

ваними знахідками середньовічної доби⁴. До НФ ІА НАН України також надійшла частина археологічної колекції цих розкопок: монети та інші артефакти, які, на думку авторів, видавалися найбільш показовими. Деякі знахідки, зокрема нумізматичні матеріали, окремі керамічні й металеві вироби нещодавно опубліковано (Карашевич 2010; Карашевич, Болдуряну, Дергачева 2013; Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017; Dergaciova, Stankiewicz 2021). Але значна частина колекції, включно з керамічною, залишається без належної атрибуції. Оскільки зібрання керамічних артефактів доволі численне та різноманітне за складом, вирішенню цієї проблеми планується присвятити низку статей.

Увагу цього дослідження буде зосереджено на візантійському довізному посуді. Ці вироби чи не найкраще репрезентовано в публікаціях, присвячених кераміці середньовічного Білгорода (Slătineanu 1937, p. 331-340, fig. 7—14; Constantinescu 1959; Кравченко, Столярик 1983; Кравченко 1986, с. 102-113, рис. 40—43; Карашевич 2010, с. 133-134, рис. 2: 12—15, 17; Богуславський 2013, с. 784-785, рис. 189, табл. 26: 2). Однак у їх визначенні, класифікації та хронології досі трапляються суттєві огріхи. Деякі групи залишаються не врахованими взагалі. За браком чітких критеріїв визначення, окремі візантійські вироби опинилися серед «місцевої» кераміки, так само як і посуд іншого походження серед візантійської (детальніше про це див.: Тесленко, Мироненко 2022b). Тож корекція вказаних недоліків на прикладі залучених до роботи матеріалів і є головною метою цієї студії.

Перш ніж перейти до аналізу керамічних знахідок, доцільно коротко зупинитися на характеристичні археологічного контексту, з якого вони походять.

Археологічний контекст, загальні зауваження

Документація, що стосується розкопок Л. Д. Дмитрова і А. І. Фурманської, зберігається в НА ІА НАН України. Це звіти, польові щоденники, інвентарні списки, кресленні-

⁴ На відміну від депаспортизованого «старого фонду», що сформований матеріалами, які потрапили до музею в довоєнні роки без фіксації контексту та авторів знахідок.

ки, фотографії, рисунки деяких знахідок та ін. матеріали за всі роки їхніх робіт на пам'ятці (Дмитров 1945—1946; 1947; 1949; 1950; Фурманська 1953; 1958—1963). Вони потребують ґрунтового огляду, якому буде приділено окрему увагу. Зараз наведемо декілька головних спостережень щодо стратиграфії, планіграфії та хронології розкопаних середньовічних об'єктів, здійснених за опублікованими й архівними даними.

Верхній шар тут утворює насип ґрунту, який зазвичай називають «гласисом». Максимальна потужність насипу, за спостереженнями Л. Д. Дмитрова, сягала 4,0—4,5 м, зменшуючись у напрямку від стін фортеці на схід та південний схід (Дмитров 1949, с. 41). Вважалося, що в основному своєму об'ємі він був сформований відвалом із рову, спорудженого вздовж фортечних мурів у молдавський період, не пізніше першої половини XV ст. (див. напр.: Клейман 1979, с. 63; Кравченко 1986, с. 17, 19). Водночас, за спостереженнями авторів розкопок, насип не мав чітко стратифікованої структури і був насичений артефактами від античності до новітнього часу, що хаотично залягали по всій його товщі на різних глибинах. У його структурі згадуються також «глиняні трамбовки» та «дерев'яні конструкції», дата й призначення яких залишилися невизначеними (Дмитров 1950, л. 5-7). Вочевидь, археологам не вдавалося розібратися з послідовністю та хронологією чисельних підсіпок і перекопів цього «гласису», а також визначитися з його початковою конфігурацією та потужністю⁵. Зрозуміло тільки, що історія антропогенної активності тут була досить складною. На думку А. В. Красножона, дослідника історії будівництва Білгородської фортеці, про появу навколо неї власне гласису можна говорити лише з 1796 р., коли османи модернізували технологічно й морально застарілі на той час укріплення за проектом Ф. Кауфера 1793 р. (Красножон 2016, с. 49-55; 2023)⁶. Спорудження ж рову ззовні фортечних мурів у молдавський період, найімовірніше, супроводжувалося обла-

⁵ Г. С. Богуславський називає шар, що перекриває будівельні залишки ззовні фортеці то «шаром сірого гласису» (Богуславський 2003, с. 32), то «шаром насипу кріпосного валу», але параметрів цього валу чи креслень його стратиграфічних перетинів дослідник не наводить (Богуславський 2016, с. 787).

⁶ Дякуємо А. В. Красножону за ґрунтовну консультацію з історії фортифікаційних споруд Білгорода-Аккермана.

штуванням вільної від забудови еспланади на прилеглий до нього території. Тобто відвалом із рову цілком могли засипати залишки житлово-господарської забудови. Але спорудження спеціального, вираженого у рельєфі насипу навколо рову, який можна було б назвати гласисом, навряд чи відбувалося.

Могильник. В османський період напільний простір зі сходу Воєнного двору використовувався під цвинтар. На ділянці розкопу А досліджено більше сотні поховань⁷, які утворювали 3, 4 чи навіть 8 ярусів, залягаючи на глибині від 0,9 до 2,2—2,3—3,3—3,4 м і навіть 3,9 м від сучасної денної поверхні (Дмитров 1949, с. 47; 1950, л. 5-7; 9-11; 1952, с. 61-62; Фурманская 1959, л. 2). Більшість могил тут були впушені у ґрунт, що перекрив залишки середньовічних будівель. Цей факт неодноразово оприлюднений у публікаціях, зафіксований у звітах, польових щоденниках і на стратиграфічних перетинах⁸, тож сумнівів він не викликає⁹. Знахідки монет кримських ханів Селіма I (1512—1520 рр.) та Крим-Гірея (1758—1764 рр.) у контексті поховань указують на функціонування дослідженої ділянки кладовища щонайменше з кінця XVI до другої половини XVIII ст. (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, р. 116, 117, 125, 127). У короткому звіті В. А. Шахназарова, опублікованому І. Б. Клейманом, також згадуються монети XVIII ст., знайдені біля кисті деяких небіжчиків. Саме тому досліджена частина некрополя тлумачилася як цвинтар турецьких солдатів, які загинули під час взяття фортеці росіянами у 1770 р. (Клейман 1984). Проте найпізнішою нумізматичною знахідкою в контексті однієї з могил верхнього рівня є монета останнього російського імператора Миколи II (1894—1917)¹⁰, що свідчить про ймо-

вірність використання кладовища за його прямим призначенням навіть після захоплення Аккермана Росією, аж до кінця XIX — початку XX ст. Найімовірніше, на той час це вже були лише поодинокі випадки поховань¹¹.

За спостереженнями А. І. Фурманської, щільність поховань у межах розкопу А помітно зменшувалася на південь і південний захід у напрямку до головних воріт (Фурманская, Ветштейн, Максимов 1953, л. 2). Такі самі топографічні особливості цвинтаря відображені й на планах 1770 р., де його з півдня обмежує дорога, що вела до Кілійських воріт зі сходу (Красножон 2016, с. 24-36). Однак досі незрозуміло, де розташований центр кладовища і коли воно з'явилося. Тож вивчення його топографії й хронології, безумовно, потребує подальших зусиль.

Залишки житлово-господарської забудови під насипом. Досліджена на розкопі А середньовічна забудова ретельно не аналізувалася. У монографії А. А. Кравченко подано схематичний план розкопаних тут середньовічних об'єктів, проте дослідниця не зупиняється на них детальніше, посилаючись на те, що ці дані вже оприлюднено (Кравченко 1986, с. 2, рис. 3). Проте серед опублікованих на той час матеріалів їх не так уже й багато. Л. Д. Дмитров наводить лише схеми досліджених на 1946, 1947 рр. ділянок та інструментальний план розкопу 1950 р.¹², де позначає залишки численних об'єктів середньовічної доби, серед яких не менше десятка різноманітних «приміщень» (Дмитров 1949, рис. 2; 1952, рис. 2; 1955, рис. 1). Водночас дослідник зосереджується лише на двох будівлях — № 11¹³ та № 15, що збереглися найкраще (рис. 2). Також окремо згадується гончарний горн, комплекс ям біля

⁷ 54 поховання досліджено на 1946 р., 38 — розкопано в 1947 р.; 27 — у 1950 р. (Дмитров 1949, с. 47; 1950, л. 5-7; 9-11; 1952, с. 61-62); 5 — у 1959 р. (Фурманская 1959, л. 2). У звіті 1953 р. вказано лише «окремі зруйновані поховання, пов'язані з дослідженим у минулі роки могильником», але про їхню кількість інформації немає (Фурманская 1953, л. 2).

⁸ Два найінформативніші кресленики стратиграфії зі звіту Л. Д. Дмитрова 1947 р. опубліковано у статті Л. Д. Дергачової і І. В. Станкевич (Dergaciovă, Stankiewicz 2021, pl. 5).

⁹ На деяких ділянках квадратів 21 і 22 під могильником згадуються лише залишки античних споруд (Дмитров 1955, с. 113), можливо, середньовічний горизонт тут не містив будівельних решток, тому не був зафіксований належним чином.

¹⁰ Могила № 13, квадрат 11, прирізка в бік квадрата 22 (Фурманская 1946а, л. 34).

¹¹ За спостереженнями А. В. Красножона, цей некрополь перестають позначати на планах Аккермана починаючи з 1780-х рр. Тобто на планах 1770 р. він ще є, але на плані 1789 р. — вже відсутній, так само як і на плані міста 1793 р. Замість цвинтаря цей пустир підписаний як «занедбана територія». Тобто для регулярних поховань його вже навряд чи використовували, але могли бути й винятки. Подібні окремі поховання на вже занедбаних некрополях не є чимось незвичайним і добре відомі, наприклад, у Криму.

¹² Оригінальну версію кресленика цього плану, що зберігається в НА ІА НАН України, нещодавно було опубліковано без виокремлення середньовічних об'єктів та коментарів щодо них (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, pl. III.1; Dergaciovă, Stankiewicz 2021, pl. 4).

¹³ Приміщення № 1—3 на плані 1947 р. (Дмитров 1952, рис. 1), згодом № 3 позначалися залишки будівлі в південному кутку розкопу, на кв. 24 (рис. 2).

нього та деякі «печі і вогнища» (Дмитров 1949, с. 45-47; 1952, с. 59-61, рис. 2—3; 1955, с. 111-112, рис. 2). Крім того, дослідник вказує на два будівельних горизонти середньовічних залишків, не розділяючи їх хронологічно (Дмитров 1949, л. 12)¹⁴.

А. І. Фурманська у своїх статтях взагалі не зупиняється на характеристиці середньовічних об'єктів, обмежуючись лише короткими коментарями стосовно особливостей облаштування інтер'єру та опалювальної системи домівок, наголошуючи на неодноразових перебудовах цих споруд та їх щільному розташуванні одна до одної (Фурманская, Максимов 1955, с. 64). Важливим було спостереження Аделі Ісаківни з приводу наявності трьох послідовних будівельних горизонтів у структурі середньовічної забудови на розкопі А, але докладніше вона їх не розглядає (Фурманская, Ветштейн, Максимов 1953, л. 6-8)¹⁵. Так само обоє дослідників не приділяють уваги характеристиці знахідок з археологічних контекстів, що унеможливило деталізацію їхньої хронології¹⁶.

За даними з публікацій і звітів ми спробували відтворити схематичний план середньовічних об'єктів на розкопі А (рис. 2). Їх детальна характеристика – завдання на майбутнє. Зараз

¹⁴ Ідеться про будівлю № 3 (рис. 2, план, С. 3). У звіті 1949 р. Л. Д. Дмитров зауважує, що «по-перше, тут простежено два різних глиняних долівок, відділених одна від одної проширком землі товщиною 0,30 м, по-друге, наявність двох печей і інших деталей ... демонструє, що приміщення пережило два будівельних періоди». Загалом, за рівнем залягання будівельних залишків, технікою кладки та знахідками він датує їх XIII—XIV ст., вважаючи аналогічними з виявленими у 1947 р. приміщеннями №№ 1 і 2 (Дмитров 1949, л. 12-13). При порівняльному аналізі планів різних років у низці випадків також очевидна хронологічна послідовність деяких середньовічних об'єктів. Наприклад, будівля 1а (А) і розташовані на північний схід від неї піч № 12 з двома тандирами №№ 41 і 42 зафіксовані на плані 1946 р. На плані 1950 р. на цій самій ділянці вже позначено лише ями №№ 1–7 (рис. 2, план). Тобто скоріше за все печі та ями належать до різних стратиграфічних горизонтів.

¹⁵ Цитата зі звіту А. І. Фурманської за 1953 р.: «На кв. 32 було виявлено залишки 3-х будівельних періодів. Від останнього, 3-го, збереглися 2 стіни (№№ 203 і 205), залишки глиняної долівки і піч (№ 1) з каналом. ... Від другого будівельного періоду — залишки двох стін (№№ 204 і 206) і дві печі з каналами (№№ 2—3). ... Від першого, самого раннього будівельного періоду ... знайдено залишки глиняної долівки з фрагментованою піччю № 4, аналогічно вищезгаданім печам. ... Дно цієї печі ... розташоване на 0,6 м нижче одна печей №№ 2 і 3, ... а долівка знаходиться нижче підлоги третього будівельного періоду на 1,25 м» (Фурманская 1953, л. 6-8).

¹⁶ Детальніше про це див.: (Тесленко, Мироненко 2022b).

наведемо лише головні з наявних гіпотез та деякі нові спостереження стосовно цієї забудови.

Культурно-історична та хронологічна інтерпретація середньовічних залишків на розкопі А донедавна репрезентувалася з позиції загальної концепції утворення середньовічного шару Білгорода, яка сформувалася протягом кінця 1950-х — 1970-х рр. (див. напр.: Клейман 1979; Кравченко 1986, с. 13-19; Богуславський 2008, с. 48-52; Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022; Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, p. 109-110). Згідно з нею, «на Центральному розкопі середньовічні будівельні рештки та речові матеріали, що їх супроводжують, відносяться до золотоординського часу, крім гласису та могильника» (Кравченко 1986, с. 13). Тобто їхня дата визначалася в межах кінця XIII — XIV ст. При цьому «три періоди перепланувань» хронологічно розділити так і не вдалося, попри значну кількість супутніх нумізматичних матеріалів (Кравченко 1986, с. 18-19, 117-120; Богуславський 2008, с. 49)¹⁷. А. А. Кравченко вважала, що житлово-господарська забудова ззовні фортечних мурів продовжувала функціонувати «нетривалий період після 60—70-х рр. XIV ст.», можливо, до 1380-х рр. Наприкінці XIV ст. її зовсім покинули мешканці. Пустки могли перебувати просто неба до 5 років, доки не були засипані ґрунтом із рову (Кравченко 1986, с. 19)¹⁸.

Чи так це насправді? Дещо прояснити це питання дозволяють нумізматичні матеріали з розкопу А, нещодавно репрезентовані Л. Д. Дергачовою разом з І. В. Станкевич/Карашевич (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova

¹⁷ Запропоноване датування цих періодів — кінець XIII — початок XIV ст., 1330—1350-ті і 1360-ті рр. — є декларативним і не підкріплене повноцінним аналізом супровідних знахідок. На думку попередніх дослідників, останні взагалі не мали якихось хронологічних відмінностей у межах означених періодів (Богуславський 2013, с. 777-778).

¹⁸ Щоправда Г. С. Богуславський слушно пропонує виділяти на ЦР ще й ранньомолдавський шар (остання чверть XIV — перша третина XV ст.) з окремими будівельними рештками поганої збереженості (Богуславський 2013, с. 787). Однак, по-перше, його спостереження обмежуються лише порівняно невеликою частиною ЦР на південний захід від розкопу А (Богуславський, Дергачева 2017, с. 92-93). По-друге, як демонструють наші минулорічні дослідження матеріалів із району гончарних майстерень на схід від Кілійських воріт, будівельна історія тут набагато складніша і сягає за межі золотоординської та навіть ранньомолдавської доби (Тесленко, Мироненко 2022a; Teslenko, Myronenko 2022). Тож кореляція хронологічних показників по кожному з будівельних горизонтів на різних ділянках ЦР потребує спеціальної уваги і належить до дослідницьких завдань на майбутнє.

2017; Dergaciova, Stankiewicz 2021). І хоча самі авторки також називають середньовічні архітектурні комплекси «золотоординськими», аналіз опублікованих ними монет дозволяє запропонувати дещо ширший варіант датування останнього будівельного горизонту на розкопці А. Серед репрезентованих дослідницями 153 монет є 38 таких, що так чи інакше відображають золотоординський етап його історії; 49 належать до османської доби (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017). Водночас 57 екземплярів (розрізнені знахідки і скарб із 34 монет) припадають на молдавський період (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, р. 114-116; Dergaciova, Stankiewicz 2021). Із них 7 окремих монет (№ 43, 46, 47, 53, 56, 60 і 64)¹⁹ і скарб походять з останнього горизонту житлової забудови²⁰. Скарб було приховано під пластинкою каменем, на одному рівні з устям двох заглиблених у землю тандирів (№ 41, 42) і наземної печі № 12, приблизно на 1,2 м північніше останньої (рис. 2, sq. 11)²¹. Усі монети з депозиту однотипні, належать до дрібного мідного номіналу (divisional copper coins) часів Олександра I Доброго (1399/1400—1432), викарбувані між 1425 і 1430 рр. (Dergaciova, Stankiewicz 2021). Час приховування скарбу дослідниця окреслюють останніми роками володарювання Олександра I або першим правлінням одного з його синів Ілляша I (1432—1433) чи Стефана II (1433—1435) (Dergaciova, Stankiewicz 2021, р. 249).

Поодинокі монети виявлено в різних контекстах, пов'язаних із будівлями, господарськими спорудами або печами. Одну з них (№ 46), зокрема, знайдено під долівкою одного із середньовічних приміщень. Більшість екземплярів (п'ять од.) становлять дрібні мідні номінали Олександра I, викарбувані між 1425 і 1430 рр. (№№ 43, 46, 47, 53, 56). Один пул належить до типу Аспрокастрон місцевого карбування до 1440-х рр. (№ 60). Ще один напівгрош Олек-

сандра II (1449, 1452—1454, 1455) (№ 64) віднесено до мало вивченого типу, період випуску якого дослідниця не коментують (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, р. 115-116, 123). Останній знайдено всередині приміщення № 27 (кв. 33), що прилягало з півдня до будівлі № 26 (рис. 2), на глибині 2,45 м від сучасної денної поверхні, у нижній частині заповнення споруди²². Найімовірніше, осідання монети в культурному шарі пов'язане з останнім періодом існування будівлі або з початковим етапом її руйнування чи засипки.

Тож, з огляду на наведені дані, можна з високою ймовірністю припустити, що житловий район іззовні фортечних мурів припинив існування не раніше 1440—1450-х рр. Деякі з будівель досить добре збереглися до цього часу і, можливо, були полишені їхніми господарями незадовго до робіт із реорганізації напільного простору фортеці. Тобто, найімовірніше, верхня хронологічна межа останнього горизонту житлової забудови тут може бути визначена близько середини XV ст., а не кінцем XIV — початком XV ст. Однак більш ґрунтовні висновки стануть можливими після аналізу всього керамічного матеріалу з перекритих насипом комплексів. Зараз перейдемо до розгляду однієї його складової, репрезентованої візантійським довізним посудом.

Аналіз керамічних знахідок

У НФ ІА НАН України зберігається частина знахідок із розкопок Л. Д. Дмитрова 1946—1947, 1949—1950 рр. та А. І. Фурманської 1953, 1958—1963 рр. Це колекції № 152 і № 53, які містять відповідно 373 і 187 середньовічних і ранньомодерних керамічних виробів. За роками вони розподіляються так: колекція Л. Д. Дмитрова, № 153: 1946 — 0 од.; 1947 — 5 од.; 1949 — 82 од.; 1950 — 286 од.; Колекція А. І. Фурманської, № 53: 1953 — 134 од.; 1958 — 20 од.; 1962 — 33 од. Зібрання формувалися з предметів, які, на думку авторів розкопок, були найбільш представницькими для того чи іншого періоду. Отже, вибірка є суб'єктивною і не може вважатися репрезентативною для статистичного ана-

¹⁹ Тут і далі номери монет вказано за каталогом у публікації (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, с. 121-123).

²⁰ Інші монети або перевідкладені у більш пізніх шарах, або без чітко визначеного контексту.

²¹ Інформація щодо контексту знахідки зі щоденника А. І. Фурманської 1946 р.: «При подальшій розчистці на північ від печі № 12, ... на відстані 1,20 м від неї, знайдено скарб монет у кількості 34 шт., що лежать разом під каменем, розміром 0,40 x 0,30 x 0,10 м». Монети внесено до «списку № 65 знахідок на прирізці (у бік кв. 21 — ІТ) і кв. 11, глибина 4,50—5,0 м» (Фурманская 1946b, л. 13—14).

²² Залишки кам'яних стін будівлі простежено з глибини 1,5—1,6 м. Підшва фундаменту стін зафіксована на глибині 3,0 м (Фурманская 1953, л. 8).

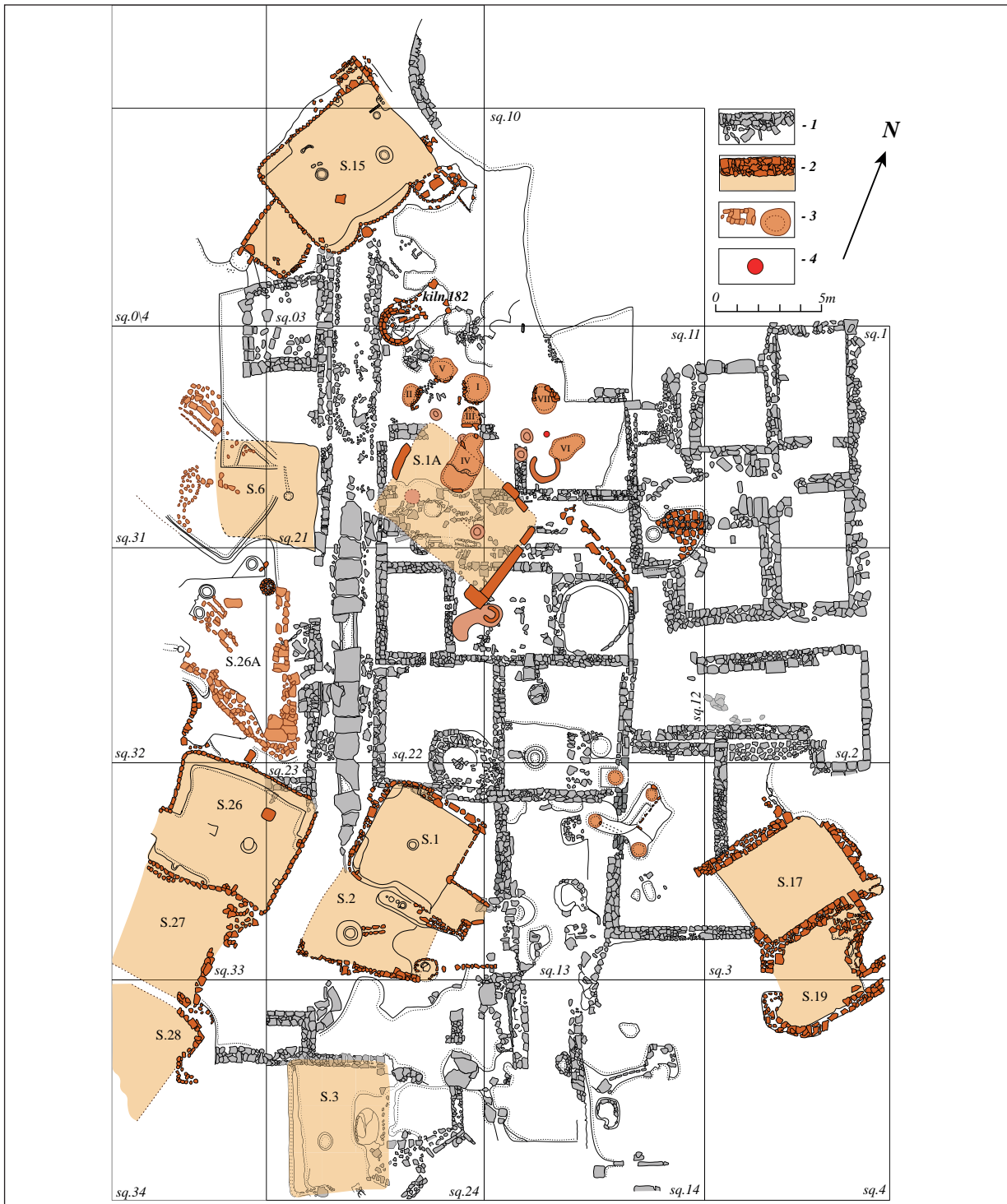

Рис. 2. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Розкоп А, план: 1 — будівельні залишки античної Тіри; 2 — середньовічний Білгород, споруди початку молдавського періоду, кінець XIV — перша половина XV ст.; 3 — середньовічний Білгород, рештки комплексів золотоординського часу, раніше кінця XIV — початку XV ст.; 4 — скарб монет Олександра I Доброго, карбування 1425—1430 рр., знайдений у 1946 р.; S 1, 1A, 2, 3, 6, 15, 17, 19, 26, 26A, 27, 28 — залишки споруд середньовічного Білгороду; I—VII — середньовічні ями; Kiln 182 — теплотехнічна споруда, інтерпретована як середньовічний гончарний горн

Fig. 2. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Site A, plan: 1 — remains of structures of antique Tyras; 2 — medieval Bilhorod, the beginning of the Moldavian period, the end of the 14th — the first half of the 15th centuries; 3 — medieval Bilhorod, the remains of complexes of the Golden Horde times, before the end of the 14th — beginning of the 15th centuries; 4 — a hoard of coins of Alexander I the Good, minted in 1425—1430, found in 1946; S 1, 1A, 2, 3, 6, 15, 17, 19, 26, 26A, 27, 28 — remains of the buildings of medieval Bilhorod; I—VII — medieval pits; Kiln 182 — heat engineering construction, interpreted as a medieval potter's kiln

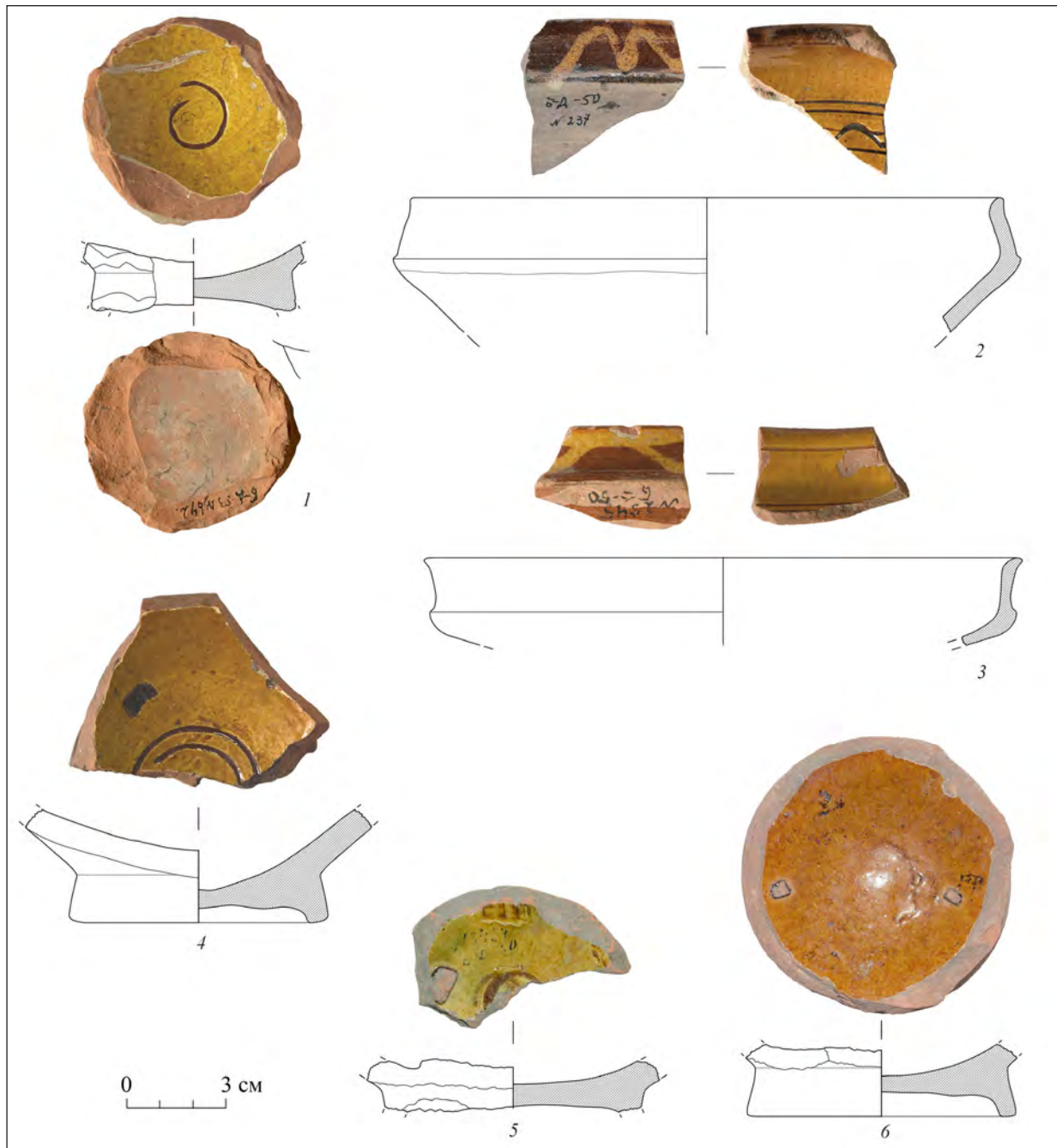

Рис. 3. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка, група 1: 1 — розкопки 1953 р., шифр: БД-1953/692; 2—6 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/237, 2545, 3735, 3454, 621

Fig. 3. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskyi. Byzantine imported ware, group 1: 1 — excavations in 1953, inv. no.: БД-1953/692; 2—6 — excavations in 1950, inv. nos.: БД-1950/237, 2545, 3735, 3454, 621

лізу²³. До того ж далеко не завжди можна достеменно визначити контекст знахідок. У польових списках указано здебільшого номери квадратів та глибини і лише зрідка об'єкти («піч», «яма», «підлога приміщення» та ін.).

²³ Матеріали 1945 р. та більшість знахідок інших років передано до Білгород-Дністровського краєзнавчого музею.

Окремі вироби, що не потрапили до НФ ІА НАН України, відображені на рисунках, знайдених серед архівних матеріалів експедицій у НА ІА НАН України. Зокрема, привертають увагу матеріали робіт Л. Д. Дмитрова 1945 і 1947 рр. Перші містять 69 таблиць, на 17 з яких є зображення середньовічних і ранньомодерних полив'яних посудин (Дмитров 1945, арк. 1, 3, 8—10, 14, 17, 20, 28, 30,

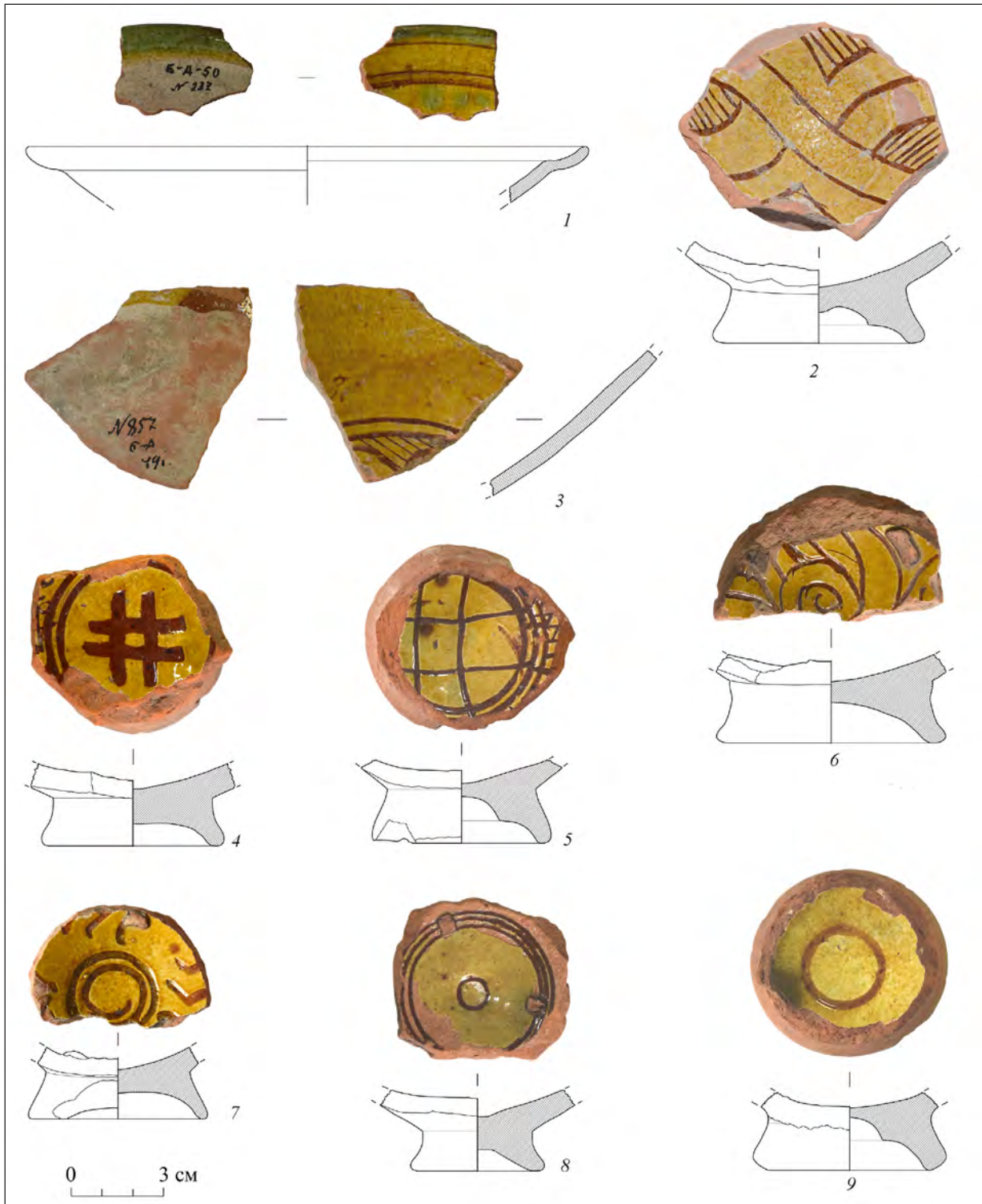

Рис. 4. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська доввізна кераміка, група 2.1: 1, 4 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/237, 1742; 2, 3, 5, 6, 8, 9 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/857, 857, 781, 742, 750, 842; 7 — розкопки 1953 р., шифр: БД-1953/64

Fig. 4. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiyi. Byzantine imported ware, group 2.1: 1, 4 — excavations of 1950, inv. nos.: БД-1950/237, 1742; 2, 3, 5, 6, 8, 9 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/857, 857, 781, 742, 750, 842; 7 — excavations of 1953, inv. no.: БД-1953/64

32, 33, 35, 36, 37, 39, 24)²⁴. Рисунки виконані

на високому фаховому рівні, чітко відтворюють морфологічні й декоративні особливості предметів, що дозволяє більш-менш упевнено визначити їх атрибуцію. З-поміж других

²⁴ Аркуші № 1, 3, 10, 33, 35, 39 містять зображення виробів візантійського кола.

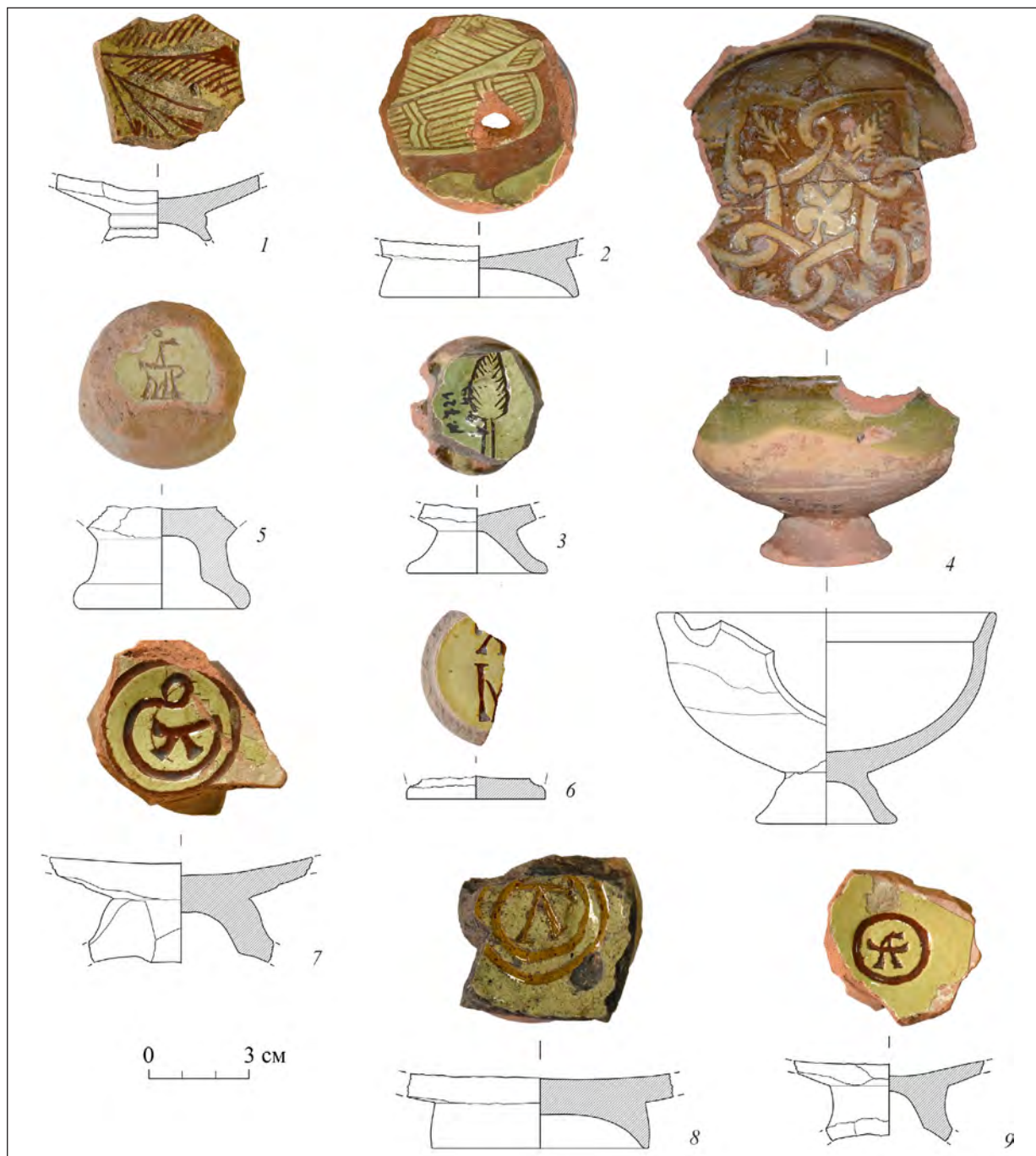

Рис. 5. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка: 1–4 — група 3: 1 — розкопки 1953 р., шифр відсутній; 2, 3 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/781, 721; 4 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/3388,3391. 5–9 — група 2.2: 5 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/3379; 6 — розкопки 1947 р., шифр: БД-1947/787; 7 — розкопки 1953 р., шифр: БД-1953/733; 8, 9 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/173, 387

Fig. 5. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiyi. Byzantine imported ware: 1–4 — group 3: 1 — excavations of 1953, the inv. no. is missing; 2, 3 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/781, 721; 4 — excavations of 1950, inv. nos.: БД-1950/3388,3391; 5–9 — group 2.2: 5 — excavations of 1950, inv. no.: БД-1950/3379; 6 — excavations of 1947, inv. no.: БД-1947/787; 7 — excavations of 1953, inv. no.: БД-1953/733; 8, 9 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/173, 387

зазначимо щоденник Г. П. Крисіна, де на полях також є досить якісні графічні зображення кераміки (Крысин 1947, л. 18). Водночас в обох випадках відсутні дані стосовно контексту й складу формувальної маси керамічних

знахідок. Попри вказані недоліки, детальний аналіз усіх цих даних дозволяє отримати нову інформацію про асортимент і хронологію груп візантійського довізного посуду з розкопу А.

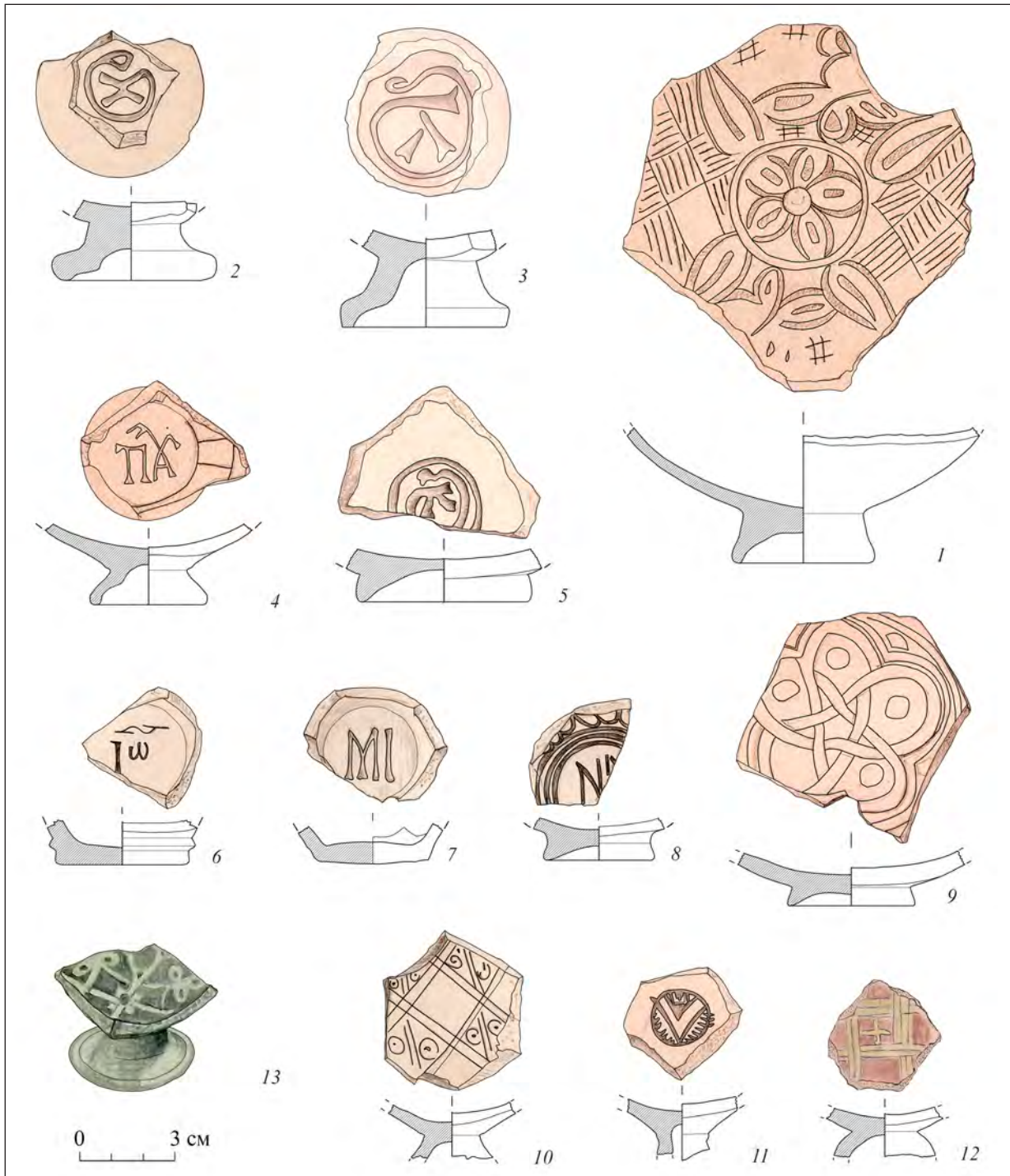

Рис. 6. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка, ймовірно, групи 2 і 3. Матеріали з Наукового архіву Інституту Археології НАН України: 1—12 — матеріали розкопок 1945 р.; 13 — матеріали розкопок 1947 р.

Fig. 6. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskyi. Byzantine importedware, probably groups 1 and 2. Materials from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine: 1—12 — materials of excavations in 1945; 13 — and materials of excavations in 1947

Кераміка, яка може бути визначена як візантійська, налічує 37 фрагментованих посудин, репрезентованих у колекції наукових фондів²⁵

²⁵ Ще три вироби — одне дно полив'яної посудини відкритої форми (БД-50/3334) і два вінця горщиків (БД-

(рис. 3—5, 7, 8), і 13 предметів, відображених

50/421 і 1557) — також мають деякі спільні риси з керамікою візантійського кола, але впевнено визначити їх належність до цього імпорту складно, тому їх тут не розглядаємо.

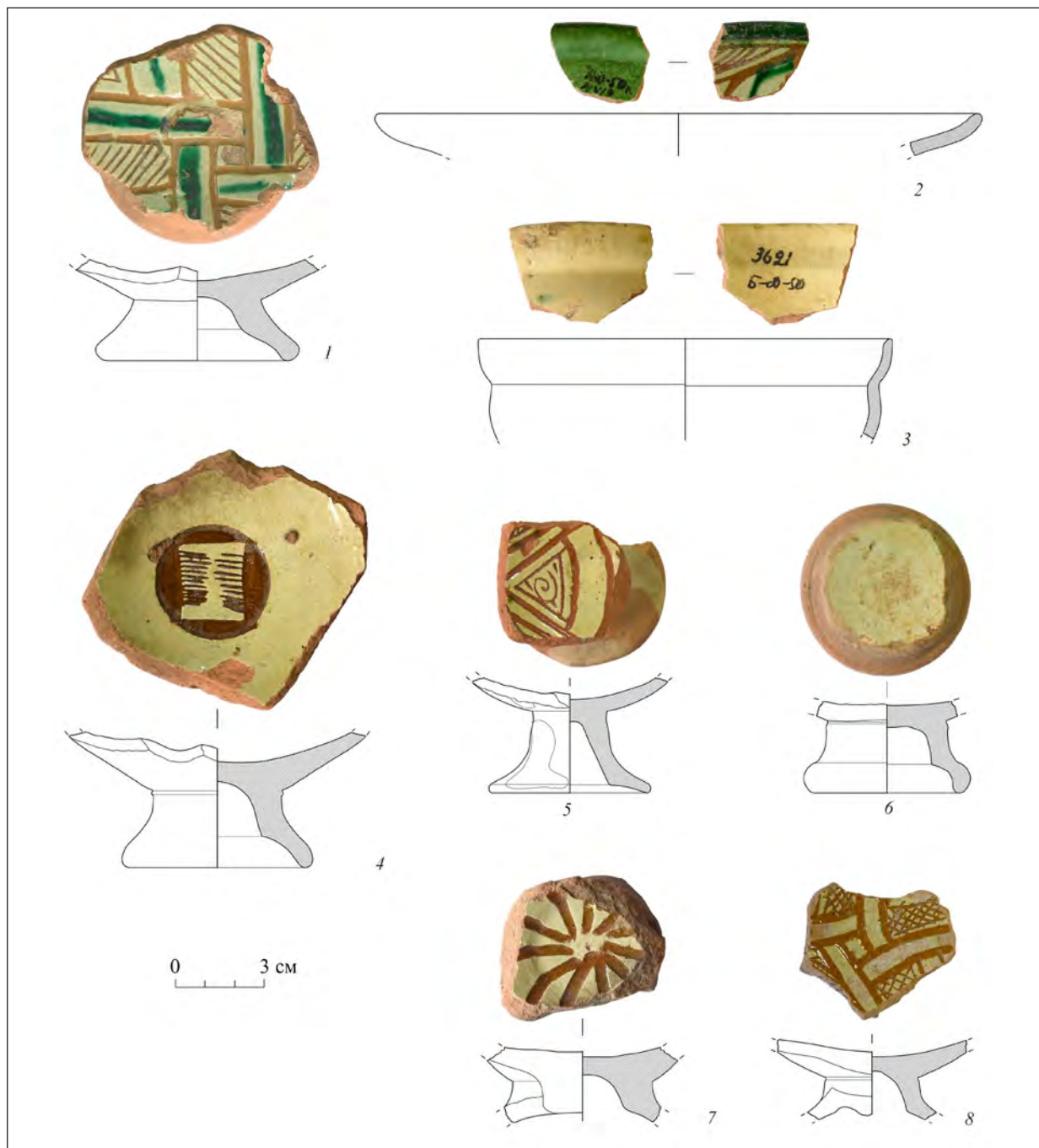

Рис. 7. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка, група 2.2: 1, 5 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/859, 386; 2—4, 6 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/419, 3621, 3443, 411; 7, 8 — розкопки 1953 р., БД-1950/бн, 838

Fig. 7. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Byzantine imported ware, group 2.2: 1, 5 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/859, 386; 2—4, 6 — excavations of 1950, inv. nos.: БД-1950/419, 3621, 3443, 411; 7, 8 — excavations of 1953, inv. nos.: БД-1950/бн, 838

на рисунках із НА ІА НАН України (12 од. — 1945 р., 1 од. — 1947 р.)²⁶ (рис. 6). Це вироби

відкритої форми, які не є технологічно й стилістично гомогенними. Тобто одна стилістична сім'я зі спільними ознаками техніки, стилю та елементів декору може об'єднувати продукцію різних майстерень, що відрізняється за скла-

²⁶ Із них раніше опубліковано чотири предмети, знайдені в 1945 р. (Кравченко, Столярик 1983, рис. 1: 6, 14; Кравченко 1986, рис. 43: 3, 11), 1 — 1947 р. (Дмитров 1952, с. 63, табл. 1: 11; Карашевич 2010, рис. 2: 14); 4 — 1949 р. (Кравченко 1986, рис. 40: 4; Карашевич 2010, рис. 2:

4, 12, 13, 17); 1 — 1950 р. (Карашевич 2010, рис. 2: 15).

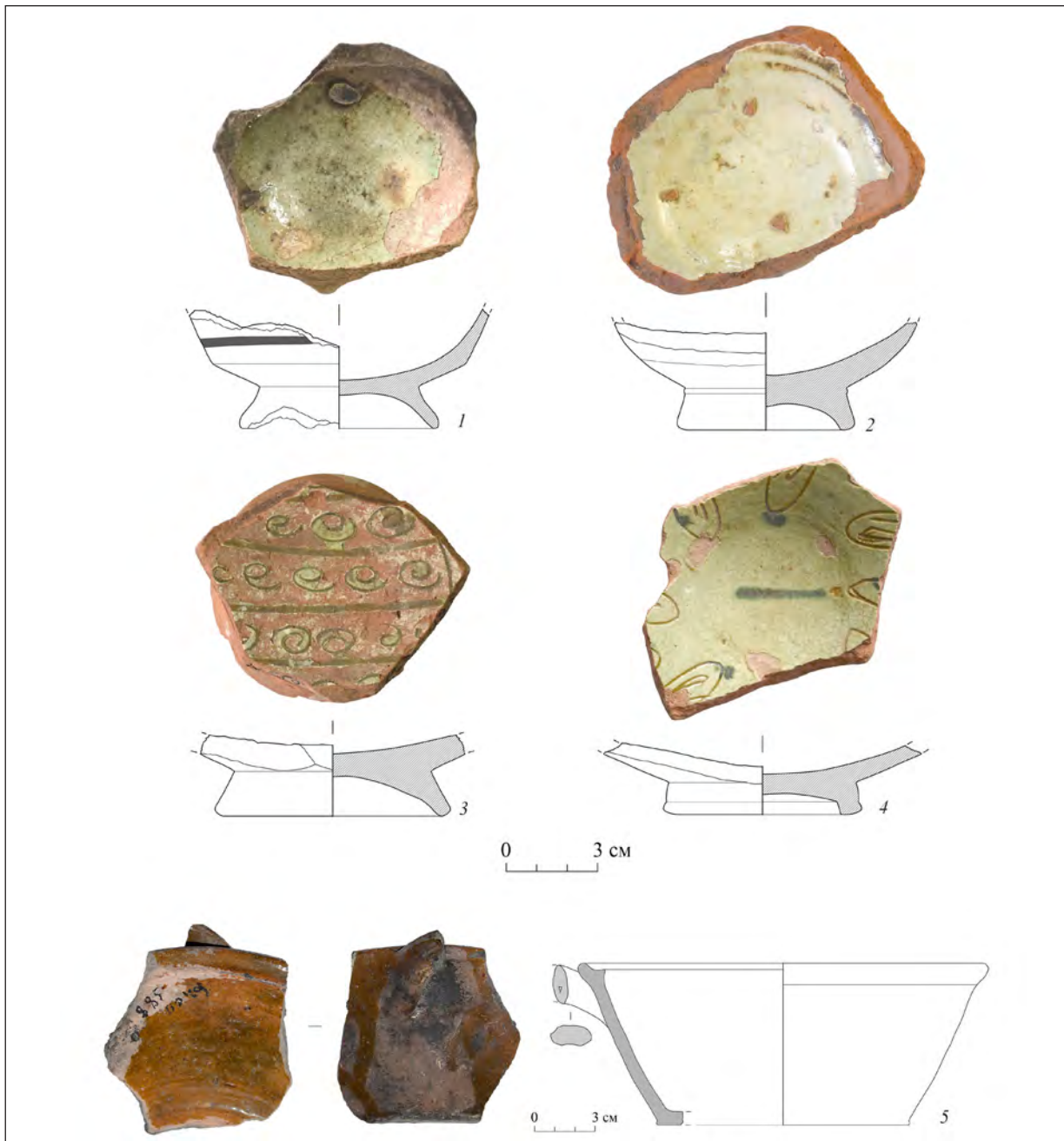

Рис. 8. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка: 1–3 — група 2.2: 1–2 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/308, 1162; 3 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/259. 4 — група 4, розкопки 1953 р., шифр відсутній; 5 — група 5, розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/885

Fig. 8. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Byzantine imported ware: 1–3 — group 2.2: 1–2 — excavations in 1950, code: БД-1950/308, 1162; 3 — excavations of 1949, code: БД-1949/259; 4 — group 4, excavations in 1953, the code is missing; 5 — group 5, excavations of 1949, code: БД-1949/885

дом формувальної маси (див. напр.: Teslenko, Waksman, Ginkut 2021). Так само як і серед однієї технологічної групи, тобто продукції однієї або споріднених майстерень, можуть бути вироби, що належать до різних стилістичних сімей (див., напр.: Waksman 2009; 2015). Для характеристики візантійської кераміки з колекції НФ ІА НАН України пропонуємо її розподіл на

групи за особливостями формувальної маси, які можна визначити візуально²⁷. За цим критерієм

²⁷ Такий метод первинного розподілу масового матеріалу для середньовічної кераміки Північного Причорномор'я застосовується з початку 1990-х рр. Він зарекомендував себе як найбільш прогресивний та продуктивний. Детальніше про його суть і переваги див., напр.: Тесленко 2021, с. 41-42.

рієм тут вирізняється щонайменше п'ять технологічних груп.

Перша об'єднує уламки шести посудин (чотири денця і дві верхні частини з вертикальним бортом та вінцями) зі щільним черепком тьмяно-помаранчевого чи жовто-червоного кольору різної насиченості, дрібнодисперсною формувальною масою, що містить значну кількість дрібного піску й лусочок слюди (рис. 3). Полива коричнево-жовта, темно-жовта та зеленкувато-жовта. Декор на лицьовій поверхні виконано в техніці сграфіто одинарним тонким різцем у вигляді центричних спіралей чи концентричних кіл і хвилі. Зовнішню поверхню борта прикрашає хвиляста лінія, нанесена білим ангобом (рис. 3: 2, 3). За сукупністю технологічних, морфологічних і стилістичних ознак ці шість зразків найбільш близькі до кераміки групи «Novy Svet Ware», далі — NS, яка є хімічно гомогенною. Цю назву група отримала за місцем знахідки великої партії виробів у вантажі середньовічного корабля біля узбережжя селища Новий Світ у південно-східному Криму (Waksman, Teslenko, Zelenko 2009; Waksman, Teslenko 2010)²⁸.

Слід наголосити, що сграфіто кераміка з концентричними колами й спіралями, притаманними цій групі, або «Sgraffito with Concentric Circles» (далі — SCC), — є одним із найпоширеніших пізніх різновидів стилістичної сім'ї т. зв. «Зевксіпової кераміки» або «Zeuxippos Influence Ware», «Zeuxippos Ware Family» ін. (Waksman, François, 2004—2005). SCC стає модним трендом на початку Палеологівської доби і виробляється низкою великих та малих гончарень від Північної Італії та Егейського регіону до Криму, включно із Західною Анатолією, Балканами й центральною Грецією (літ. див.: Waksman, Teslenko 2010; Waksman et al. 2014, p. 415; Waksman forthcoming; Teslenko 2018, с. 471-474). Група NS є продукцією однієї з таких майстерень, місцезнаходження якої досі не визначено²⁹. Період найбільшого поширення SCC загалом і групи NS зокрема, принаймні у Північному Причорномор'ї, визначається

у межах останньої третини — кінця XIII — початку XIV ст. (Teslenko 2018, с. 471-474).

Контекст знахідок кераміки першої групи на розкопі А, вказаний у польових списках, досить розмитий і не сприяє докладнішій хронології ні самої групи, ні археологічних комплексів, із яких вона походить. Фрагменти полив'яних посудин «Zeuxippos Ware Family» стилю SCC відомі на інших ділянках городища також, але й там вони згадуються або без деталізації умов знахідки (Кравченко, Столярик 1983, с. 183-184), або як перевідкладені у більш пізніх шарах (Біляєва 2012, с. 145).

Водночас наявність цих виробів на пам'ятці ілюструє матеріальну культуру самого раннього етапу золотоординського періоду історії Білгорода. Вирізнення в майбутньому стратифікованих археологічних комплексів, що містять цю кераміку, дозволить урешті визначитися з особливостями будівельного горизонту, що відповідає цьому етапу.

Друга група найбільш масова й різноманітна, нараховує 25 од. та виглядає стилістично й морфологічно неоднорідною (рис. 4; 5: 5—9; 7; 8: 1—3). Проте ці вироби поєднують схожі характеристики формувальної маси: випалений черепок крихкий, зернистої структури, від насиченого коричнево-червоного чи жовтогарячого до блілого червонувато-бежевого кольору, іноді з рожевим відтінком. Глиняне тісто містить значну кількість піску, крихти м'якого залізистого мінералу, білі блискучі лусочки, напевно, слюди в більшій чи меншій концентрації. У деяких екземплярах помітні домішки крихти пухкого мінералу білого кольору і/або крупини піску напівпрозорого мінералу білого кольору. Можливо, до цієї групи належить ще дев'ять посудин, зображених на рисунках з архіву (рис. 6: 1—8, 11), принаймні більшість із них має близькі аналогії серед представників групи.

Усі вироби фрагментовані, їхня повна форма не піддається впевненій реконструкції, тому морфологічні особливості можуть бути охарактеризовані лише частково. Три уламки верхніх частин належать двом тарілкам з умовно горизонтальними крисами двох типів (рис. 4: 1; 7: 2) і одній напівсферичній чаші з високими, умовно вертикальними, увігнутими вінцями (рис. 7: 3). Переважна більшість виробів має кільцеві піддони. Три кубки з пласким дном (рис. 5: 6; 6: 6—7). За аналогіями можна припустити, що вони мали дзвоноподібну форму корпусу (див.

²⁸ Звісно, для ґрунтовнішого визначення належності білгородських знахідок до тієї чи іншої групи потрібно здійснити їх археометричні дослідження.

²⁹ Детальніше про хімічний склад сировини, типологічне різноманіття та ареал розповсюдження виробів групи NS див.: Waksman, Teslenko 2010; Waksman et al. 2014, p. 415; Teslenko 2018, с. 471-474.

напр.: Sengalevich 2020, fig. 2: c). Піддони сформовані в техніці наліплювання глиняного кільця з подальшим моделюванням і заглажуванням. Вони належать до трьох основних типів із незначними варіаціями: 1) низькі з більш чи менш близьким до сегменту внутрішнім абрисом та заокругленим опорним краєм (рис. 4: 4, 6, 7, 8; 5: 7; 6: 1, 5; 8: 1—3); 2) низькі, профільовані уступом зсередини (рис. 4: 2, 5, 9); 3) високі, помітно розширені донизу, з ускладненим профілем опорної частини (рис. 5: 5, 7, 9; 6: 2—4, 11; 7: 1, 4—8).

Декоративне оздоблення виробів **другої групи** досить різноманітне. Це неорнаментовані вироби під монохромною глазур'ю (рис. 8: 1, 2; 7: 3, 6); із декором у техніці сграфіто, виконаним одним широким різцем чи двома різцями різної товщини (рис. 4: 5: 5—9; 6: 1—8, 11; 7: 1, 2, 5—8; 8: 3); з елементами резерважу (рис. 7: 4). Полива монохромна, здебільшого жовта різної насиченості й тональності, деколи зовні і по вінцях зелена. Трапляється додаткове оздоблення графічного декору плямами чи смугами зеленої та/або коричневої фарби. З англійських термінів для такої кераміки вживаються: Monochrome Sgraffito Ware, Green/Brown, Green and Brown Sgraffito Ware, Late Byzantine Sgraffito Ware etc. — далі LBSgr.

За кольором поливи вироби групи поділяються на два блоки: 2.1 і 2.2.

Для першого з них (2.1), що нараховує 9 од., притаманна полива насиченого темно-жовтого чи коричнево-жовтого кольору, коричнево-червоний чи жовтогарячий черепок і піддони першого та другого типів (рис. 4). Орнамент виконаний різцями однієї (близько 0,15—0,20 см) або різної (близько 0,1 та 0,2 см) ширини. Серед елементів декору — концентричні кола й спіралі (стилістична сім'я SCC) як самі собою, так і з додатковими декоративними елементами; вісімкоподібні фігури у поєднанні з густою штриховкою косими лініями; решітка з двох пар перехрещених ліній у центрі посудини тощо. На чотирьох виробках помітні додаткові плями зеленої чи цятки коричневої фарби (рис. 4: 5, 8, 9). Яку частку ці вироби мають у складі візантійського довізного посуду з Білгорода без огляду всіх колекцій визначити складно, так само як і деталізувати його хронологію тут за наявними археологічними свідченнями. Серед опублікованих матеріалів, окрім чаші з розкопок 1945 р. (Кравченко, Столярик 1983, рис. 1: б), до першого блоку більш чи менш

упевнено можна зарахувати ще два вироби (Кравченко 1986, рис. 40: 8, 9).

Такі посудини мають аналогії як за елементами декору, так і за формою піддонів серед довізного посуду візантійського кола із золотоординського Азака (Масловский 2006, с. 393-397; 2010) і Криму (Тесленко 2018, с. 477-478). Це група 14А, за азовською класифікацією, що є найбільш масовою серед візантійського імпорту з цього міста (Масловский 2006, с. 393-397)³⁰. За численними археологічними даними, максимальне поширення її тут визначається кінцем XIII — першою чвертю XIV ст. У цей час її частка серед полив'яного посуду археологічних комплексів може перевищувати 50 %. З другої половини 1330-х рр. вона вже вдвічі поступається продукції південно-східного Криму, а до середини XIV ст. її імпорт зовсім припиняється (Масловский 2008; 2010). А. М. Масловський пропонує більш вузьку хронологію для деяких стилістичних серій, вказуючи, наприклад, що композиції із заштрихованими пелюстками навколо центрального медальйону трапляються лише в комплексах із пулами 1320—1330-х рр. (Масловский 2010, с. 237-238). Дослідник пов'язує походження цієї кераміки з Трапезундом. Якихось вагомих доказів чи то посилянь на результати археологічних досліджень там він не додає, припускаючи, що Азак міг бути «головним імпортером продукції даного виробничого центру» (Масловский 2010, с. 238). Однак цей здогад навряд чи справедливий, оскільки, наприклад, на території Західної Туреччини й Греції подібний посуд так само добре відомий (див. напр.: Papanicola-Bakirtzi 1999, р. 188-189; Böhlendorf-Arslan 2013, р. 344-346, 369, kat. 813, 814, 819, 823, 878, 879; р. 370, kat. 280, 281; Patitucci Uggeri 2018; Ricci, Wohmann 2018 etc.). Крім того, аналогічні за морфологічними й стилістичними ознаками вироби є серед напівфабрикатів гончарного осередку Палеологівської доби (хімічна група S2), локалізованого в районі Сіркеджі у Стамбулі (Waksman, Girgin 2008, fig. 25: a; 26: IST 38, 40-45, 47; Waksman, Erhan, Eskalen 2010, fig. 4: IST 50; Waksman 2012, fig. 2: IST 118; 45; 121). До того ж подібний посуд цього самого центру було ідентифіковано хімічними дослідженнями в керамічному ансамблі стратифікованого комплексу середньовічного монастиря в

³⁰ У публікаціях вона також відома як група 3 візантійського керамічного імпорту з Північного Причорномор'я (Бочаров, Масловський 2012, с. 26-30, рис. 3).

Кучукйали (Küçükyalı), що на азіатській частині Великого муніципалітету Стамбула. Що цікаво, цей контекст за сукупністю нумізматичних і керамічних знахідок також датовано часом не пізніше середини XIV ст. (Ricci, Wohmann 2018; Burlot et. al 2021). Водночас варто наголосити, що археометричні дослідження кераміки першого блоку з Північного Причорномор'я, які б дозволили порівняти хімічний склад їхньої сировини зі стамбульськими знахідками, все ще попереду.

Виробам **другого блоку** (2.2) властива світла, слабо забарвлена у жовтий чи зеленкуватожовтий колір полива зсередини і така сама або зелена ззовні, дещо тьмяний червоно-жовтий або блідий червонувато-бежевий із рожевим відтінком черепок, а також піддони першого, другого та третього типів і дзвоноподібні кубки на пласкому денці. Загалом, це 16 посудин із НФ ІА НАН України і, можливо, сім чи вісім виробів із розкопок 1945 р., рисунки яких знайдено в НА ІА НАН України (рис. 5: 5—9; 6: 2—8, 11; 7; 8: 1—3)³¹. Тут репрезентовано всі три згадані вище техніки оформлення поверхні: три денця й одне вінце належать неорнаментованим посудинам³² (рис. 7: 3, 6; 8: 1, 2); один уламок нижньої частини чаші, прикрашений у техніці резерважу (рис. 7: 4); одне вінце і 18 денець з орнаментом сграфіто, виконаним різцями однієї (близько 0,2—0,3 см) або різної (близько 0,1 та 0,2—0,25 см) ширини; на двох із них сграфіто доповнено розписом смужками зеленої фарби (рис. 7: 1, 2).

Серед них вирізняється **серія чаш із монограмами**. Це 12 посудин (п'ять — із НФ, сім — зображених на рисунках із НА ІА НАН України) зі знаками восьми типів. За одним екземпляром репрезентовані грецькі літери «А», «ПА», «Іω», «N...», «ПРДМ», «МІ» і фрагментована версія «МІХ» (рис. 5: 5, 6, 9; 6: 4, 6—8), п'ять денець прикрашають літери «К» чи «П» (рис. 5: 7, 8; 6: 2, 3, 5). Усі вони, крім «N...», добре відомі як серед кераміки з розкопок Біл-

города (Кравченко, Столярик 1983, с. 187-189, рис. 3; Кравченко 1986, с. 111-113 рис. 43), так і інших пам'яток Північного й Західного Причорномор'я та візантійського світу загалом (огляд див. напр.: Гинькут 2020; Sengalevich 2018; 2021; Сенгалевич 2021).

Монограми на полив'яній кераміці набули поширення у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї в пізньовізантійській період, особливо протягом останнього століття правління династії Палеологів. Їм присвячено низку досліджень. Окрім узагальнювальних праць попередників (Кузев 1974) і публікацій матеріалів окремих пам'яток (Майко 2020), варто назвати ґрунтовні праці останніх років Г. Сенгалевича та Н. Гинькут, де репрезентовані попередні й нові надбання в цій царині, запропонована поновлена класифікація монограм, аналіз походження, сенсу й функцій різних типів абrevіатур на візантійському посуді (Sengalevich 2018; Сенгалевич 2020; 2021; Гинькут 2020). Тож не будемо зупинятися на цих питаннях детально. Наголосимо лише, що серед екземплярів із нашої колекції «ПА» однозначно трактується як родове ім'я правлячої династії Παλαιολόγο — «Палеолог» (Сенгалевич 2018). «А», «К» чи «П» мають щонайменше по два варіанти тлумачення. «А» інтерпретують як першу літеру імені імператора «Андронікоса» чи скорочене написання «Палеолог» (Сенгалевич 2018, с. 165), або «Ἀγίος» чи «Ἀγίασμα», що означає «святий» і «свята вода» (Гинькут 2020, с. 236-237). Знаки схожі на літери «К» чи «П» із продовженням у вигляді спіралі з петелькою на кінці, нерідко вписані в коло, залишаються без впевненого тлумачення. Г. Сенгалевич спочатку вбачав у них літеру «К», трактуючи її як напис «Господь»: Κ(ΥΡ)Ι(Ο)C — *nomen sacrum*, виконаний у декоративній манері. Згодом він дійшов висновку, що варіант, перевернутий на 90°, який демонструє вже літеру «П» або «Л», більш коректний. Дослідник, із певними сумнівами, пропонує вбачати у ній дуже спрощену монограму Палеологів (Сенгалевич 2021, с. 34-35). Цікаво, що ці монограми, будучи досить помітною знахідкою в Білгороді (Кравченко 1986, с. 112-113, рис. 43: 6, 7; Богуславський 2013, рис. 189: 18—20) і на узбережжі Болгарії (Сенгалевич 2021, с. 34-35), значно рідше трапляються в

³¹ Принаймні сім виробів мають аналогічні морфологічні й декоративні ознаки, одне денце з монограмою «N...» дещо відрізняється стилістично (рис. 6: 8). На думку Г. Сенгалевича, це може бути інша керамічна група, на що вказує дещо грубий стиль виконання напису. Він близький до монограм на кераміці сім'ї Зевксипа, які ще недостатньо вивчені. Дякуємо дослідникові за консультацію.

³² Тут, звичайно, не можна бути абсолютно впевненим у відсутності декору, оскільки він міг бути на частинах, які не збереглися.

Криму (Гинькут 2020, с. 237) й Азаці (Бочаров, Масловский 2012, рис. 4: 6)³³.

Інші монограми є скороченнями імен популярних християнських святих. «ПРДМ» — «Продром» (рис. 5: 5), грец. «Προδρομου» означає повну канонічну формулу «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος» — «Святий Йоан Предтеча» (Sengalevich 2016, 2021; Гинькут 2020, с. 231-233)³⁴. З іменем цього ж святого покровителя пов'язана, ймовірно, і монограма «Ἰω» — Ἰω(άννης) (рис. 6: 6). У будь-якому разі, таке скорочене написання імені «Йоан» використовується як у візантійській, так і в кириличній писемних традиціях (Сенгалевич 2021, с. 35). Однак на полив'яній кераміці воно трапляється не часто. Окрім двох варіантів такого напису з Білгорода (Кравченко, Столярик 1983, рис. 3: 9; Кравченко 1986, рис. 43: 11), один із яких увійшов до нашої статті, ще два зразки є на денцях кубка й чаші, знайдених у Варні та Каліакрі, що на узбережжі Болгарії (Кузев 1974, с. 169, табл. III: 46, VIII: 46; Бобчев 1979, табл. X: 121). Г. Сенгалевич не виключає їх виготовлення у варненській майстерні, дослідженій А. Кузевим на місці римських терм (Кузев 1974)³⁵. Хоча, безумовно, вирішення цього питання потребує подальших студій, так само як і визначення походження білгородських екземплярів.

Більшого поширення набула формула ΜΙ чи ΜΙΧ (Μιχαήλ) (рис. 5: 6; 6: 7), яку зазвичай асоціюють зі святим Архистратигом Михайлом (Сенгалевич 2021, с. 33).

³³ А. М. Масловський з С. Г. Бочаровим публікують фото лише одного денця з таким знаком, при цьому деталі його хронологічної позиції не розкривають.

³⁴ Перші дослідники, які опублікували таку монограму, пропонували два варіанти її прочитання: як ім'я «Деметріос» — ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, або «Продромос» — ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (Rice 1930, р. 78; Кузев 1974, с. 157, та ін.). Згодом, після знахідки кількох посудин із цією монограмою в крипті базилики Агіос Деметріос у Салоніках, перший варіант розшифровки («Деметріос») узяв гору. Згодом це привело до інтерпретації напису як імені святого покровителя. Згідно з гіпотезою Д. Папаніколи-Бакіртзіс, яку підтримала низка дослідників, ці посудини використовувалися у ритуалах, пов'язаних зі святою джерельною водою в базиліці. Припускалося, що їх роздавали як благословення благочестивим паломникам, подібно до свинцевих ампул, у яких містилося чудодійне миро святого мученика Фессалонійського (див. напр.: Papanikola-Bakirtzis 1999, р. 22). Однак Г. Сенгалевич, залучивши широку доказову базу, переконливо довів доцільність другого варіанту прочитання монограми (Sengalevich 2016, 2021).

³⁵ Як люб'язно повідомив Г. Сенгалевич, у цій майстерні, серед іншого, вироблялися й дзвоноподібні чаші в стилі EIW.

Разом із «ПРДМ» вона була чи не найрозповсюдженішою в Західному й Північному Причорномор'ї, трапляється на візантійських виробках різних груп та має численні локальні імітації, наприклад, у Криму (Гинькут 2020, с. 229-231; Тесленко 2021, с. 87; Teslenko, Waksman, Ginkut 2021).

Хронологія монографічної серії, морфологічно й стилістично наближеної до виробів групи 2.2, за матеріалами Західного й Північного Причорномор'я може бути визначена в межах переважно середини XIV — першої половини — середини XV ст., із незначними варіаціями. У Болгарії нечисленні достовірні археологічні знахідки датуються періодом між другою чвертю XIV і початком XV ст. (Sengalevich 2021, р. 168; Бобчев 1979, 126; Кузев 1974, 164). У Херсонесі поодинокі екземпляри з написами «Георгій» і «ΜΙΧ» знайдено в шарах не раніше 1322 і не пізніше 1340—1357 рр. (Гинькут 2020, с. 237-238). Із-поміж найпізніших археологічних комплексів, що містили візантійські вироби з монограмами, а саме два великих уламки денця чаш із формулою «ПРДМ», слід назвати одну з ям, досліджених на ділянці княжого палацу Мангуп у Криму. За керамічним та нумізматичними матеріалами час її заповнення визначається між 1453 і 1462 рр. (Науменко, Душенко 2017, с. 224-226, рис. 6: 2; 37: 1; Тесленко 2021, с. 113). Основна ж маса знахідок походить із шарів і комплексів другої половини XIV ст., що збігається з піком поширення іншої стилістичної групи візантійського посуду «Elaborate Incised Ware» (EIW), про яку йтиметься далі (огляд літ. див., напр.: Тесленко 2018, с. 459-460; Гинькут 2020).

Із репрезентованої нами колекції виразний контекст вдалося з'ясувати лише для однієї знахідки — денця з монограмою «ПРДМ». Про нього є така інформація у звіті Л. Д. Дмитрова 1950 р.: «у ямі № 2, що знаходилася на південь від вимостки, ... знайдено було молдавську монету³⁶, перегорілі зерна ячменю, фрагмент денця візантійської посудини з рідкісною монограмою» (Дмитров 1950, л. 23, таб. XVIII). Тоб-

³⁶ У польовому списку монета зафіксована під № 3380, 20/X, детально не визначена. У статті І. Карашевич та ін. 2017 р. наведено п'ять молдавських монет із розкопок Білгорода 1950 р., що зберігаються у НФ ІА НАН України. Проте монета, яку було знайдено 20.10.1950 р., не згадується (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017).

то умови білгородської знахідки не протирічать хронології цієї серії в цілому. Більше того, вони свідчать про можливе побутування таких виробів у молдавський період.

Єдиний екземпляр другого блоку з **декором у техніці резерважу** містить зображення двостороннього гребінця в центральному медальйоні (рис. 7: 4). Такі зображення трапляються на полив'яній кераміці як власне візантійських гончарень (Böhlendorf-Arslan 2013, kat. 876, 952; Waksman, Erhan, Eskalen 2010, fig. 4: IST 56), так і їхніх регіональних похідних, що датуються часом не раніше другої половини XIV і не пізніше середини XV ст. (Тесленко 2021, рис. 82: 16). Доречно наголосити, що техніка резерважу загалом добре відома на виробках цієї групи (див. напр.: Tesenko, Waksman, Ginkut 2021, fig. 2). Деякі опубліковані екземпляри в стилі EIW із Білгорода, принаймні ті, що мають піддони третього типу, ймовірно, так само можуть належати до неї (Кравченко 1986, рис. 41: 2, 4).

Також досить цікавою є серія з **розписом тонкими смугами зеленої фарби**. Це одне денце світлоглиняної чаші на високому піддоні типу 3³⁷ та умовно горизонтальне вінце тарілки з ледь піднятим догори краєм (рис. 7: 1—2). На обох посудинах основні елементи декору, виконані широким різцем, поєднуються з ділянками, густо заштрихованими тонкими косими лініями. Композиція доповнена розписом смугами фарби насиченого зеленого кольору.

Вироби, декоровані в аналогічному стилі й техніці, трапляються серед пізньовізантійського посуду в музейних зібраннях (Papanicola-Bakirtzi 1999, p. 88, 91; Böhlendorf-Arslan 2013, Taf. 120—124, 126; François 2017, p. 245, 248; etc.). Однак для опублікованих у каталогах посудин пропонують досить широкі дати: XIII—XIV ст., XIV ст. або XIV—XV ст., які зазвичай не підкріплені чіткими даними про контекст знахідки (Papanicola-Bakirtzi 1999, p. 88, 91; Böhlendorf-Arslan 2013, p. 372-374, 400-410, 413-414; François 2017, p. 245, 248, 266).

Додатковий розпис графічного орнаменту добре відомий на кераміці візантійського кола щонайменше з другої половини XII—XIII ст. Плями й широкі смуги зеленої та коричневої фарб притаманні також першому блоку výro-

бів. Але використання саме тонких темно-зелених смуг стало новим і, можливо, найпізнішим елементом декору групи 2.2. Наприклад, у Азаку, де переважна кількість керамічних ансамблів датується часом не пізніше 1390-х рр., такі вироби не згадуються. Так само вони невідомі в керамічних комплексах 1360—1370-х рр. у Криму, де вже є візантійські EIW (див., напр.: Тесленко 2018, с. 478-479). Водночас вони зафіксовані у контекстах XV ст. Серед задокументованих знахідок назвемо повну форму чаші візантійського кола з ями третьої чверті XV ст. на Мангупі (Тесленко 2021, с. 112-113, рис. 130), а також крупні уламки посудин із культурного шару XV ст., дослідженого 2017 р. у Білгороді (Teslenko, Waksman forthcoming).

Археологічний контекст вдалося з'ясувати і для денця чаші, знайденого в 1949 р. (рис. 7: 1). Воно походить із зачистки долівки в приміщенні № 3 на квадраті 24 (Полевая опись ... 1949, л. 26). За планіграфічними й стратиграфічними спостереженнями (рис. 2) із великою ймовірністю можливо допустити належність цієї споруди до останнього (молдавського) будівельного періоду на розкопі А. Тобто умови знахідки керамічного уламку цілковито узгоджуються з визначенням верхньої дати серії щонайменше першою половиною XV ст. Безумовно, подальші пошуки дозволять деталізувати цей рубіж.

Отже, підсумовуючи огляд виробів другої групи зауважимо, що на її прикладі ми, найімовірніше, маємо справу з діяльністю одного або споріднених гончарних осередків, яка тривала досить довго. Саме тому тут добре вирізняються декоративні блоки й стилістичні серії, які демонструють еволюцію його продукції в часі, відповідно до модних тенденцій, технологічних нововведень чи зміни поколінь майстрів. Археологічні свідчення саме такого виробництва полив'яного посуду Палеологівської доби якраз і зафіксовані розкопками на станції метро району Сіркеджи в Стамбулі (Waksman, Girgin 2008; Waksman, Erhan, Eskalen 2010; Waksman 2012). Як уже згадувалося, серед знайдених тут напівфабрикатів є близькі морфологічні (форми піддонів) й стилістичні (мотиви орнаменту, монограми) аналогії практично всім декоративним серіям першого й другого блоків виділеної нами групи 2. До того ж, у 2021 р. лабораторія археології та археометрії (м. Ліон, Франція) під проводом С. Й. Ваксман провела археометричні дослідження візантійської кераміки з розкопок Білгорода 2017 р., аналогічної другому

³⁷ Це денце двічі опубліковане. Перший раз серед візантійського довізного посуду (Кравченко 1986, рис. 40: 4), другий раз — серед місцевого (Карашевич 2010, рис. 2: 4), деталі контексту знахідки не розкривалися.

блоку цієї групи. Хімічний склад їхньої сировини виявився таким самим, як і в однієї з груп (S2) продукції майстерні Сіркеджи (Teslenko, Waksman forthcoming). Безумовно, для більш ґрунтовних висновків потрібні додаткові студії, серед яких мають бути археометричні дослідження першого блоку (2.1) виробів із Білгорода, але вже зараз можна достатньо упевнено припускати численний і досить тривалий – приблизно з кінця XIII – початку XIV ст. до першої половини XV ст., імпорт сюди продукції цієї константинопольської майстерні.

У **третьої групи** об'єднано чотири вироби зі щільним жовто-червоним чи темно-червоним тонким черепком та дрібнодисперсною формувальною масою, у складі якої помітні природні домішки дрібного піску й крихкого мінералу білого кольору, маленьких блискучих лусочок, можливо, слюди (рис. 5: 1—4). Ці чотири екземпляри репрезентують два морфологічні типи посудин. Перший — невеликі чаші-піали напівсферичної форми на конічних піддонах середньої висоти (одна повна форма й два денця) (рис. 5: 1, 3—4). Другий — більш розверста чаша на низькому, трохи розширеному донизу кільцевому піддоні, що має сегментоподібний абрис внутрішньої поверхні (рис. 5: 2). Полива світла, прозора, всередині жовтого чи зелено-жовтого кольору, зовні — світло-зелена. Усі вироби є типовими зразками добре відомої пізньовізантійської стилістичної сім'ї «Elaborate Incised Ware» (EIW), якій притаманне декорування в техніці резерважу з використанням, зокрема, орнітоморфних і флористичних елементів, як-от на посудинах із розкопу А (детальніше про EIW див., напр.: François 2003; Teslenko 2018, с. 478-480; Teslenko, Waksman, Ginkut 2021, etc.). До цієї ж стилістичної сім'ї мають стосунок ще чотири вироби, зображені на рисунках з архіву (рис. 6: 9, 10, 12, 13), та не менше третини опублікованих екземплярів із Білгорода (Slătineanu 1937, р. 331-340, fig. 9—11; 14; Constantinescu 1959, pl. 1; Кравченко, Столярик 1983, рис. 1; 2; Кравченко 1986, рис. 41—42; Богуславський 2013, рис. 189). Але, як і у випадку з архівними матеріалами, належність їх до тієї чи іншої технологічної групи визначити без натурного вивчення складно.

Виробництво EIW традиційно пов'язували зі столицею Візантійської імперії та її найближчими околицями (Talbot Rice 1930, р. 38, ін.). Це підтверджується й на матеріалах із гончарного осередку району Сіркеджи в Стамбулі, де, окрім

іншого, вироблялися також і EIW (Waksman, Girgin 2008; Waksman, Erhan, Eskalen 2010; Waksman 2012). Проте археометричні дослідження сировини досить представницької серії EIW із Північного Причорномор'я демонструють наявність у їхньому складі не лише продукції Сіркеджи, але навіть Криму та ще не менш ніж чотирьох інших осередків, місцезнаходження яких ще належить з'ясувати (Teslenko, Waksman, Ginkut 2021)³⁸. Тож визначення походження розглянутих зразків належить до завдань майбутніх досліджень.

На теренах Північного Причорномор'я знахідки EIW зафіксовано в комплексах не раніше середини — другої половини XIV ст. і не пізніше кінця XIV — початку XV ст. та довшим, десь до другої чверті XV ст., хронологічним шлейфом для їхніх місцевих імітацій (Масловский 2006, с. 397; Бочаров, Масловский 2012, с. 32-33, рис. 5: 3—13; Зенюк, Масловский 2018, с. 215; Тесленко 2018, с. 478-481; 2021, с. 83-83, рис. 82; 143; Гинькут 2022, с. 430).

Хронологія для EIW із Білгорода тривалий час визначалася досить широко, у межах золотоординського періоду, тобто кінця XIII—XIV ст. (Кравченко, Столярик 1983; Кравченко 1986, с. 102-113). Г. С. Богуславський згодом доречно пропонує звузити дату до другої половини XIV ст., відповідно до даних із інших пам'яток Північного Причорномор'я (Богуславський 2013, с. 783). Однак контекст знахідок жоден із дослідників досі не аналізував. Серед репрезентованих в статті виробів його вдалося з'ясувати для однієї чаші-піали (рис. 5: 4). Згідно з записами в польовому щоденнику А. І. Фурманської, вона походить із заповнення ями № 4 (Фурманская 1950, л. 49), зафіксованої під підлогою споруди № 1а³⁹ (рис. 2). Тобто, ймовірно, цю яму слід поєднувати з будівельним горизонтом, що передував останньому рівню житлово-

³⁸ Зазначимо наявність подібних за формою й декором посудин серед продукції майстерень, зокрема, Салонік (Papanicola-Bakirtzi, р. 188-221) та Нікеї (François 1997, р. 429-430, fig. 10). Цікаво, що серед довізних EIW у Північному Причорномор'ї вони поки що не траплялися (Teslenko, Waksman, Ginkut 2021).

³⁹ У цій самій ямі виявлено дві бронзові монети №№ 3382 і 3395, остання з яких, виявлена 19/10/1950 р., не визначена (Фурманская 1950 р., л. 49). У публікації І. Карашевич та ін. під цією датою згадано лише одну монету з кв. 23, також не визначену (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, с. 128). Тож уточнити дату ями за нумізматичними матеріалами складно. Комплекс інших знахідок, які могли б цьому сприяти, не аналізується.

господарської забудови, дослідженої на розкопі А. Тож чаша сама собою є хронологічним індикатором для цього горизонту. Вона маркує його верхню дату часом не раніше другої половини XIV ст.

Четверта й п'ята групи містять по одному виробу кожного.

До **четвертої** належить дно посудини відкритої форми з орнаментом сграфіто, доповненим цятками й смужкою темно-зеленої фарби під прозорою, слабо забарвленою в зеленувато-жовтий колір глазур'ю (рис. 8: 4), так само як і на посудинах групи 2.2. Черепок тьмяного коричнево-червоного кольору, щільний, тісто дрібнодисперсне, насичене дрібними лусочками слюди. Кільцевий піддон низький, майже циліндричний, із профілем, ускладненим незначним виступом назовні. На лицьовій поверхні видно залишки орнаменту у вигляді семи розташованих по колу, радіально видовжених мигдалеподібних пелюсток, заповнених недбалим штрихуванням косими лініями. Контекст знахідки цієї посудини визначити складно, оскільки на ній відсутній польовий шифр⁴⁰. Схожі мотиви декору трапляються на виробах третьої хімічної підгрупи продукції гончарного осередку в Сіркеджі. Однак ця кераміка, на відміну від білгородського зразка, виготовлена зі світлої каолинистої глини (Waksman 2012, p. 148-149, fig. 3: 106). Червоноглиняні посудини з такими самими мотивами сграфіто, доповненими смужками зеленої фарби, відомі на Фасосі (Waksman 2021, p. 67, fig. 10; François 1995, p. 86—101, series Ia to Id, Ig, Ij to II, fig. 1—11, 14—20, 28—42) і є в музейних колекціях (Papanicolaou-Bakirtzi 1999, p. 100). В. Франсуа пов'язує їх походження з гончарним осередком Лемноса та пропонує датувати XV ст. (François 1995, p. 86-101). Деталізувати хронологічну позицію білгородського зразка за археологічним контекстом складно.

П'яту групу репрезентує глибока посудина відкритої форми, ймовірно, кухонного вжитку, яку частково реконструйовано (рис. 8: 5). Вона має широке пласке дно, прямі, відхилені назовні стінки, потовщені, профільовані канавкою вінця і горизонтально закріплені під ними, дещо задерті догори ручки (кількість їх достеменно встановити складно). Черепок піщанистий, доволі крихкий, блідо-рожевий, частково перепалений до сірого кольору, ймо-

вірно, в процесі експлуатації посудини. У тісті значна кількість піску, дрібні округлі зерна жорстви щільного мінералу білого кольору та пухкого мінералу червоно-коричневого кольору. Полива зеленкувато-жовта, прозора, нанесена на черепок без попередньої ґрунтовки ангобом, вкриває внутрішню поверхню, вінця й ручки посудини, стікаючи окремими пасмами зовні до денця.

Схожі за формою посудини як із горизонтальними ручками, так і без них також відомі в керамічних комплексах Східного Середземномор'я XII—XIII ст. (Avissar, Shtern 2005, p. 96-98, fig. 41: 2, 4; Wartburg 2003, p. 160, fig. 12; Wartburg, Violaris 2009, p. 250-253, fig. 2: 5, 9). За сукупністю технологічних і морфологічних ознак виріб із Білгорода найбільше подібний до зразків групи «Візантія» 16 за А. М. Масловським (Масловский 2006, с. 401-403, рис. 37: 10; Бочаров, Масловский 2012, с. 30, рис. 4: 11). За спостереженнями дослідника, така кераміка надходила в Північне Причорномор'я протягом золотоординського періоду, за винятком останньої чверті XIV ст. Пік поширення припадає на першу третину — 1330—1340-ві рр. Принаймні в підвалі «будинку комерсанта», що припинив існування незабаром після 1336/7 р., ця група становила 12,2 % полив'яного посуду, що, на думку автора досліджень, є характерною рисою багатих комплексів цього часу взагалі (Масловський 2008, с. 97, рис. 12: 6).

У матеріалах Білгорода відомі й інші вироби цієї групи, наприклад, опублікований минулого року одноручний горщик (Тесленко, Мироненко 2022а, с. 147, рис. 7: 5). Контекст обох знайдок указано не чітко⁴¹, що не дозволяє пов'язати їх із якимось конкретним культурним шаром чи архітектурно-археологічним комплексом та уточнити хронологічну позицію. Походження групи достеменно не визначене.

Висновки

Завершуючи перший етап вивчення матеріалів розкопок 1940—1960-х рр. на ділянці середньовічного Білгорода, що з північного сходу від фортечних мурів, зокрема колекції візантійського посуду, ще раз наголосимо на низці важливих спостережень.

⁴¹ Для посудини відкритої форми відомо лише, що вона походить з гл. 3,0 м на кв. 23 (Полевая опись... 1949, л. 28), горщик — із «верхніх шарів» у кв. 186 (Тесленко, Мироненко 2022а, с. 147).

По-перше, аналіз планіграфічних, стратиграфічних і нумізматичних матеріалів цих досліджень дозволяє вже зараз окреслити верхню хронологічну межу існування тут житлово-господарської забудови часом близько середини XV ст., а не кінцем XIV — початком XV ст., як вважалося раніше. Окремі її будівлі збереглися досить добре. Тож при подальшому вивченні колекцій із НФ ІА НАН України залишається надія визначитися, бодай частково, зі складом керамічного ансамблю з них, чого досі не було зроблено.

По-друге, склад довізного візантійського посуду виявився технологічно, стилістично та хронологічно доволі різноманітним, на що раніше не було звернуто достатньо уваги. У ньому нараховано щонайменше п'ять технологічних груп, які також мають хронологічні відмінності⁴². Перша з них за візуальними ознаками подібна до групи NS і належить до стилістичної сім'ї SCC. Час найбільшого поширення такої кераміки в Північному Причорномор'ї визначається в межах останньої третини — кінця XIII — початку XIV ст. Тож згодом вирізнення стратифікованих археологічних комплексів, що містять цю кераміку, дозволить врешті визначитися з особливостями найранішого будівельного горизонту золотоординського Білгорода. Друга група, ймовірно, походила з одного або споріднених гончарних осередків, що функціонували тривалий час — щонайменше з кінця XIII до середини XV ст., тому вона є морфологічно і стилістично досить строкатою. Деякі її декоративні серії, зокрема SCC із вісімкоподібними фігурами, монограмами, розписом тонкими смугами темно-зеленої фарби та ін., можна використовувати як хронологічні індикатори

⁴² У майбутньому, при залученні до вивчення зібрань Білгород-Дністровського краєзнавчого та Одеського археологічного музеїв і застосуванні археометричних методів дослідження, таких груп, безумовно, бути виділено більше.

Бобчев, Л. 1979. Сграфито керамика от Калиакра. *Известия на Народния музей Варна*, XV (XXX), с. 125-136.

Богуславський, Г. 2008. Деякі зауваження до стратиграфії середньовічних шарів Білгород-Тирського городища. *Древнее Причерноморье*, VIII, с. 46-52.

Богуславський, Г. С. 2013. Белгород – Акджа Кермен – Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города). В: Бруяко, И. В., и др. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Одесский археологический музей, с. 757-791.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2012. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоординского периода (вторая полови-

на XIII — конец XIV вв.). *Поволжская археология*, 1, с. 20-36.

для різних проміжків часу в межах означеного періоду. Так само хронологічно значущими є й представники третьої та п'ятої груп, репрезентовані стилістичною сім'єю EIW і кухонним полив'яним посудом, для визначення дати комплексів, відповідно, у межах другої половини XIV — початку XV ст. і кінця XIII — другої третини XIV ст.

По-третє, цілком імовірно, що Білгород був одним із пунктів, куди масово надходила продукція однієї з найпотужніших константинопольських гончарень, рештки якої виявлено у кварталі Сіркеджі сучасного Стамбула, протягом усього періоду її функціонування. У розглянутій колекції вона репрезентована обома блоками групи 2. Для порівняння, наприклад, у Криму ввіз такої кераміки фіксується в обмеженій кількості, а починаючи з рубежу XIV—XV ст. навряд чи мав комерційний сенс узагалі, мабуть, з огляду на власне розвинуте виробництво полив'яного посуду. В Азачі пік надходження технологічно схожого посуду припадає здебільшого на першу половину XIV ст. Отже, на додачу до потенціалу у визначенні хронології культурних шарів і комплексів самого Білгорода довізна візантійська кераміка звідси в кореляції з даними інших пам'яток Північного Причорномор'я має неабияке значення для окреслення періоду діяльності цієї майстерні й хронологічної типології її продукції. На підставі отриманих археологічних даних можна з великою імовірністю говорити про ввіз продукції цього центру в Північне Причорномор'я починаючи десь з кінця XIII і щонайменше до середини XV ст., а також виділити в її складі певні хронологічні реperi. Однак, безумовно, питання ідентифікації його виробів у керамічних комплексах пам'яток, так само як і деталізація хронології окремих стилістичних серій та еволюції продукції осередку в часі, потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет «Україна».

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022. Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 років. Київ: ІА НАН України. 278 с.

Гинькут, Н. В. 2020. Византийские поливные сосуды XIV в. с монограммами из раскопок Херсона и крепости Чембало. *Античная древность и средние века*, 48, с. 225-253.

Гинькут, Н. В. 2022. Имитация поздневизантийских

- образцов керамики в местном производстве генуэзской крепости Чембало. *Античная древность и средние века*, 50, с. 421-434. <https://doi.org/10.15826/adsv.2022.50.024>
- Джанов, А. В. 2019. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454—1456 гг. (по данным книг массарии Каффы). *Сугдейський збірник*, 2 (VIII), с. 70-373.
- Дмитров, Л. Д. 1945. *Білгород-Дністровська археологічна експедиція. Кресленки, рисунки, фото*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1945/7.
- Дмитров, Л. Д. 1946. *Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН СССР за 1945—1946 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1946/8.
- Дмитров, Л. Д. 1947. *Предварительный отчет о работе Белгород-Днестровской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1947/10.
- Дмитров, Л. Д. 1949. Білгород-Дністровська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 39-52.
- Дмитров, Л. Д. 1949. *Отчет о работе Измаильской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1949/19.
- Дмитров, Л. Д., 1950. *Отчет о работе Измаильской археологической экспедиции Института археологии за 1950 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1950/12.
- Дмитров, Л. Д. 1952. Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 59-64.
- Дмитров, Л. Д. 1955. Основні підсумки Измаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 121-123.
- Карашевич, І. В. 2010. Середньовічні матеріали із розкопок Білгород-Дністровської експедиції 1946—1947, 1949—1950 рр. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 129-135.
- Карашевич, І., Болдуряну, А., Дергачева, Л. 2013. Средневековые монеты из раскопок Белгород-Днестровской крепости из фондов Института археологии НАН Украины (предварительные результаты). *Древнее Причерноморье*, X, с. 283-289.
- Клейман, И. Б. 1984. О раскопках в Тире В. А. Шахназарова в 1940 г. В: Телиженко, Т. Н. (ред.). *Новые археологические исследования на Одессине*. Киев: Наукова думка, с. 66-74.
- Клейман, И. Б. 1979. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры — Белгорода. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. и др. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 54-75.
- Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV вв.)*. Киев: Наукова думка.
- Кравченко, А. А., Столярик, Е. С. 1983. Керамика византийского круга из Белгорода XIII—XIV вв. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 179-190.
- Красножон, А. В. 2012. *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства*. Кишинёв: Stratum plus.
- Красножон, А. В. 2016. *Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях*. Кишинёв: Stratum plus.
- Красножон, А. В. 2023. До питання про датування гласису Аккерманської фортеці. *Південний архів (історичні науки)*, 41, с. 56-66. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-7>
- Крижицький, С. Д. 1972. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода. *Вісник АН УРСР*, 7, с. 47-53.
- Крысин, Г. П. 1947. Дневник. 1947 г. август-сентябрь, квадраты 24, 14, 4. В: Дмитров, Л. Д. (ред) *Предварительный отчет о работе Белгород-Днестровской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1947/10.
- Кузев, А. 1974. Средневековна сграфито керамика с монограми от Варна. *Известия на Народния музей Варна*, 10, с. 155-170.
- Кузев, А. 1975. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII—XIV в. *Известия на Народния музей Варна*, 11 (26), с. 140-164.
- Майко, В. В. 2020. Византийские импортные подглазурные монограммы средневековой Сугдеи. *Античная древность и средние века*, 48, с. 212-224.
- Масловский, А. Н. 2006. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2004 г.*, 21, с. 308-472.
- Масловский, А. Н. 2008. Подвал купеческого дома конца первой половины XIV века из Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 6, с. 93-124.
- Масловский, А. Н. 2010. Об одной группе византийской поливной керамики конца XIII — первой половины XIV в. из раскопок золотоордынского Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8, с. 231-252.
- Науменко, В. Е., Душенко, А. А. 2017. Княжеский дворец Мангупского городища: помещение Н южного участка комплекса (по материалам коллекции Р. Х. Лепера Государственного Эрмитажа и современных археологических исследований). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXII, с. 187-238.
- Полевая опись находок Измаильской археологической экспедиции Академии наук УССР 1949 г. В: Дмитров, Л. Д. *Отчет о работе Измаильской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1949/19.
- Полевая опись Измаильской экспедиции 1953 г. В: Фурманская, А. И., Ветштейн, Р. И., Максимов, Е. В. *Отчет о работе Измаильской экспедиции 1953 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1953/7.
- Сенгалевич, Г. 2018. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. *Българско е-Списание за Археология*, 6, с. 157-168.
- Сенгалевич, Г. 2020. Монограмите във византийската писмена култура. *Принос към системното им изследване*. *Известия на Националния археологически институт*, XLVI, с. 301-312.
- Сенгалевич, Г. М. 2021. *Средновековна сграфито керамика с монограми и други подглазурни съкращения от Българските земи*. Автореферат на дисертация «доктор». «Свети Климент Охридски»
- Тесленко, И. Б. 2018. Поливная керамика византийского круга эпохи Палеологов из раскопок крепости в Алуште. *Материалы по археологии, истории и Этнографии Таврии*, XXIII, с. 467-506.
- Тесленко, И. Б. 2021. *Керамика Крыма XV века*. Київ: ІА НАН України.
- Тесленко, І. Б., Мироненко, Л. В. 2022а. Кераміка середньовічного Білгороду: матеріали розкопок 1969, 1971 рр. *Археологія*, 2, с. 128-152. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.128>
- Тесленко, І., Мироненко, Л. 2022б. Кераміка і керамічне виробництво середньовічного Білгороду, історія дослідження, проблеми та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 3(44), с. 331-353. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.20>
- Фурманская, А. И. 1946. Дневник № 1. Сентябрь 1946. В: Дмитров, Л. Д. *Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1945—1946 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1946/8.
- Фурманская, А. И. 1950. Дневник № 2. В: Дмитров, Л. Д. *Отчет о работе Измаильской археологической экспедиции Института археологии за 1950 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1950/12.
- Фурманская, А. И. 1958. *Отчет о работе Белгород-*

- Днестровской экспедиции 1958 г. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1958/11.
- Фурманская, А. И. 1959. *Отчет о раскопках в Туре в 1959 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1959/4.
- Фурманская, А. И. 1960. *Отчет о раскопках в Туре в 1960 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1960/10.
- Фурманская, А. И. 1961. *Отчет о работе Белгород-Днестровского отряда античной экспедиции ИА АН СССР за 1961 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1961/10.
- Фурманская, А. И. 1962. *Отчет о раскопках в Туре 1962 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1962/7.
- Фурманская, А. И. 1963. *Отчет Белгород-Днестровской экспедиции о раскопках в Туре в 1963 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1963/10.
- Фурманская, А., Ветштейн, Р., Максимов, Е. 1953. *Отчет о работе Измаильской экспедиции 1953 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1953/7.
- Фурманская, А. И., Максимов, Е. В. 1955. Раскопки в Белгороде-Днестровском. *КСИА УССР*, 4, с. 64-66.
- Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Die spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik*. (Staatliche Museen zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst. Bestandskataloge, Band 3). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Burlot, J., Waksman, S. Y., Ricci, A., Wohmann, R. 2021. *Integrating Archaeological and Archaeometric Data: Examining Late Byzantine Pottery from Küçükyalı*. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E.-E. (eds.). *12th International Congress of AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Athens, 21—27, October 2018. Proceedings*, vol. II, Athens (without ed.), p. 305-316.
- Constantinescu, N. 1959. Contribuții la cunoașterea ceramicii bizantine de la Cetatea Alba (Belgorod-Dniestrovski). *Studii și cercetări istorie veche*, 10 (2), p. 441-451.
- Dergaciovă, L., Stankiewicz, I. 2021. Coin Hoard of Moldovan Copper Coins Found in the Belgorod Fortress on the Dniester River (Ukraine). *Notae Numismaticae/Zapiski Numizmatyczne*, XVI, p. 249-260.
- François, V. 1995. *La céramique byzantine à Thasos*. Athens: École Française d'Athènes.
- François, V. 1997. Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe-début XIVe siècle). *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121(1), p. 411-442.
- François, V. 2003. Elaborate Incised Ware : un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. *Byzantinoslavica*, 61, p. 151-168.
- François, V. 2017. *La vaisselle de terre à Byzance. Catalogue des collections du musée du Louvre*. Paris: Somogy éditions d'art.
- Karashevich, I., Boldureanu, A., Dergaciovă, L. 2017. Un lot de monede descoperite la Cetatea Albă, din colecția Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei din Kiev. *Arheologia Moldovei*, XL, p. 109-142.
- Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Patitucci Uggeri, S. 2018. Patitucci Uggeri S. A Type of Polychrome Derivative «Zeuxippus Ware» from Excavations at Kyme (Turkey). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya* (without ed.), p. 449-452.
- Ricci, A., Wohmann, R. 2018. Byzantine Contexts from the Asia Suburbs of Constantinople: Preliminary Remarks on the Ceramics and Archaeology at the Küçükyalı Arkeopark (Istanbul). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya* (without ed.), p. 453-458.
- Sengalevich, G. 2016. “Dimitrios” or “Prodromos”. The Case of a Popular Sgraffito Ceramics Monogram. In: Dželebdžić, D., Bojanin, S. (eds.). *Proceedings of the 23rd International Congress of the Byzantine Studies, Belgrade, 22—27 August 2016. Thematic Sessions of Free Communications*. Belgrad, p. 438-439.
- Sengalevich, G. 2018. Medieval Sgraffito Ceramics with Underglazed Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria. Poster. *XIIIth Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*. Athens.
- Sengalevich, G. 2020. The Bulgarian Group of Sgraffito Ceramics with Underglaze Monograms: Characteristics and Problems. *Contributions to Bulgarian Archaeology*, X, p. 185-208.
- Sengalevich, G. 2021. Late Byzantine Glazed Ceramics with Monograms of St. John the Forerunner: Reconsidering the Hypothesis about its Connection with St. Demetrios of Thessaloniki. *Известия на народния музей Варна*, 48 (63), с. 165-190.
- Slătineanu, B., 1937. Contribuțiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă și Enisala, *Revista Fundațiilor Regale* IV, 11, p. 321-340.
- Talbot Rice, D. 1930. *Byzantine Glazed Pottery*. Oxford: Clarendon Press.
- Teslenko, I., Myronenko, L. 2022. Problems in the Archaeological Study of Medieval Bilhorod and its Ceramics (Based on Excavations one of the Pottery Workshop). *Cercetări Arheologice*, 29.2, p. 699-714. <https://doi.org/10.46535/ca.29.2.14>
- Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2021. Late Byzantine Imports of “Elaborate Incised Wares” in Crimea and Local Counterparts: Archaeological Contexts and Archaeometric Investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E.-E. (eds.). *Proceeding of the 12th Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, II. Athens (without ed.), p. 329-338.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed Pottery from the Excavation in Akkerman (Bilgorod-Dniestrovskiy, Ukraine), Preliminary Results of Archaeological and Archaeometric Study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021*.
- Waksman, S. Y. 2012. The First Workshop of Byzantine Ceramics Discovered in Constantinople. Istanbul: Chemical Characterization and Preliminary Typological Study. In: Gelichi, Sauro (a cura di). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009*. Venezia, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2015. Defining the Main “Middle Byzantine Production” (MBP): Changing Perspectives in Byzantine Pottery Studies. In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 397-407.
- Waksman, S. Y. 2021. Byzantine Pottery Production in Constantinople / Istanbul: Recent Excavations and New Issues Regarding the Diffusion of Models and Techniques. In: Kontogiannis, N., Böhlendorf-Arslan, B., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Glazed Wares as Cultural Agents in the Byzantine, Seljuk, and Ottoman Lands*. Istanbul: ANAMED, p. 65-81.
- Waksman S.Y. Forthcoming. “Anaia Ware”, “Troas Ware”: Two Successful Pottery Production Centers in Medieval Western Anatolia. *Festschrift in Honor of Zeynep Mercangöz*.
- Waksman, S. Y., François, V. 2004—2005. Vers une redefinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware. *Bulletin de correspondance hellénique*, 128—129 (2.1), p. 629-724.

Waksman, S. Y., Girgin, Ç. 2008. Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation. *Anatolia Antiqua*, XVI, p. 443-469.

Waksman, S. Y., Erhan, N., Eskalen, S. 2010. Caractérisation des céramiques produites dans les ateliers de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2009. *Anatolia Antiqua*, XVIII, p. 329-337.

Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (eds). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. II. Ciudad Real, p. 851-856.

Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. "Novy Svet Ware", an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Ship-

wreck near Sudak (Crimea, Ukraine) — Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.

Waksman, S. Y., Kontogiannis, N. D., Skartsis, S. S., Vaxevanis, G. 2014. The Main "Middle Byzantine Production" and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis. *Annual of the British School at Athens*, 109, p. 379-422.

Von-Wartburg, M.-L. 2003. Cypriot Contact with East and West as Reflected in Medieval Glazed Pottery from Patphos Region. In: *Actes del VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*. Athènes, p. 153-166.

Wartburg, M.-L., Violaris, Y. 2009. Pottery of a 12th Century Pit from the Palaion Demarcheion Site in Nicosia: a Typological and Analytical Approach to a Closed Assemblage. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (ed). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. I. Ciudad Real, p. 249-264.

Iryna B. Teslenko¹, Liudmyla V. Myronenko²

¹ PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of The National Academy of Sciences of Ukraine, the Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region Department, Researcher at the Laboratory of Archaeology and Archaeometry, CNRS, UMR 5138, Lyon, France; ORCID: 0000-0002-2356-1615, teslenko.i2016@gmail.com

² PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Scientific Funds Sector of the Archaeological Museum Department, ORCID: 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

CERAMICS OF MEDIEVAL BILHOROD:

BYZANTINE WARE FROM THE EXCAVATIONS OF L. D. DMYTROV AND A. I. FURMANSKA

The focus of the study is Byzantine pottery together with its archaeological context from the excavations of Bilhorod (Bilhorod-Dnistrovskyyi, Odesa Oblast, Ukraine), led by L. D. Dmitrov in 1945, 1947, 1949, 1950, and A. I. Furmanska in 1953, which is kept in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine. First of all, the authors concentrated on the analysis of the stratigraphic data at the excavation site and the chronology of its cultural layers and building horizons, from which the ceramic material originates. An analysis of the numismatic finds showed the existence of residential buildings in the studied area from the end of the 13th century until about the middle of the 15th century. The latest date is particularly interesting, because it was previously thought that the quarter ceased to exist at the beginning of the 15th century.

Then, based on the visually detectable features of the raw materials, there were identified five technological groups of earthenware pottery in the Byzantine imported ceramics from these excavations and their chronological position, area of distribution, and possible localisation of their workshops were specified.

The first of them is similar to the Novy Svet (NS) group (fig. 3). It belongs to the heterogenous SCC (Sgraffito with Concentric Circles) stylistic family. The peak of the spread of such pottery in the Northern Black Sea region was between the last third of the 13th — the beginning of the 14th century. Such ceramics were produced in many workshops of the Black Sea and the Mediterranean, but the origin of the NS group has not been clarified yet.

The second group of tableware morphologically and stylistically quite varied (fig. 4; 5: 5—9; 6: 1—8, 11; 7; 8: 1—3). It probably originated from the pottery centres that functioned for a long time, at least from the late 13th to the mid-15th century. Some of decorative series (SCC, with 8-shaped figures, monograms, with thin strips of dark green painting and others) can be used as chronological indicators for different periods of time between late 13th to the mid-15th centuries. The results of archaeometrical study are introduced at least for some of the stylistic series that allowed associating its origin, with the ceramic workshops of Constantinople the remains of which were found in the Sirkeci neighborhood in the Eminönü quarter of the Fatih district in Istanbul, Turkey. All the mentioned above was the most interesting, because it provided data for clarifying both the chronology of the activity of these workshops and the different types of its wares in future perspectives.

The ceramics of the third (the EIW stylistic family), and the fifth (kitchen glazed ware) groups (fig. 5: 1—4 and 8: 5) had also a precise chronology and so could be used as indicators for dating the archaeological contexts within the second half of the 14th — the beginning of the 15th century and the end of the 13th — the second third of the 14th century respectively. The origin of both groups is yet to be explicated.

Key words: North-Western Black Sea region, Medieval Bilhorod, 13th—15th centuries, collections of the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Byzantine pottery.

References

Bobchev, L. 1979. Sgraffito keramika ot Kaliakra. *Izvestiia na Narodniia muzei Varna*, XV (XXX), p. 125-136.

Bohuslavskyyi, H. 2008. Deiaki zauvazhennia do stratyhrafii serednovichnykh shariv Bilhorod-Tirskoho horodyscha. *Drevnee Prichernomorie*, VIII, p. 46-52.

- Boguslavskii, G. S. 2013. Belgorod – Akdzha Kermen – Asprokastro (oчерk istorii i arkheologii srednevekovogo goroda). In: Bruiakо, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odesa: Odesskii arkheologicheskii muzei, p. 757-791.
- Bocharov, S. G., Maslovskii, A. N. 2012. Vizantiiskaia polivnaia keramika v gorodakh Severnogo Prichernomoria zolotoordynskogo perioda (vtoraia polovina XIII — konets XIV vv.). *Povolzhskaia arkheologiya*, 1, p. 20-36.
- Biliaieva, S. O. 2012. *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini (z istorii vzaiemyn u XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Universytet “Ukraina”.
- Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2022. *Akkermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 278 s.
- Ginkut, N. V. 2020. Vizantiiskie polivnye sosudy XIV v. s monogrammami iz raskopok Khersona i kreposti Chembalo. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 48, p. 225-253.
- Ginkut, N. V. 2022. Imitation of the Late Byzantine Pottery Samples by the Local Production in the Genoese Castle of Cembalo. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 50, p. 421-434. <https://doi.org/10.15826/adsv.2022.50.024>
- Dzhanov, A. V. 2019. Kaffa, Krymskoe khanstvo i osmany v 1454—1456 gg. (po dannym knig massarii Kaffy). *Suhdeiskiy zbirnyk*, 2 (VIII), p. 70-373.
- Dmytrov, L. D. 1945. *Bilhorod-Dnistrovska arkheolohichna ekspeditsiia. Kreslenyky, rysunky, foto*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1945/7.
- Dmitrov, L. D. 1946. *Otchet o rabote Belgorod-Dnistrovskei arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN SSSR za 1945—1946 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1946/8.
- Dmitrov, L. D. 1947. *Predvaritelnyi otchet o rabote Belgorod-Dnistrovskei ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1947/10.
- Dmytrov, L. D. 1949. Bilhorod-Dnistrovska arkheolohichna ekspeditsiia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, II, p. 39-52.
- Dmitrov, L. D. 1949. *Otchet o rabote Izmail'skoi ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1949/19.
- Dmitrov, L. D., 1950. *Otchet o rabote Izmail'skoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii za 1950 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1950/12.
- Dmytrov, L. D. 1952. Rozkopky v m. Bilhorodi-Dnistrovskomu v 1947 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IV, p. 59-64.
- Dmytrov, L. D. 1955. Osnovni pidsumky Izmail'skoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, V, p. 121-123.
- Karashevych, I. V. 2010. Medieval materials from excavations Belgorod- Dnestrovsky expedition 1946—1947, 1949—1950 1946—1947, 1949—1950 rr. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3, p. 129-135.
- Karashevich, I., Boldurianu, A., Dergacheva, L. 2013. Srednevekovye monety iz raskopok Belgorod-Dnistrovskei kreposti iz fondov Instituta arkheologii NAN Ukrainy (predvaritelnye rezultaty). *Drevnee Prichernomore*, X, p. 283-289.
- Kleiman, I. B. 1984. O raskopkakh v Tire V. A. Shakhnazarova v 1940 g. In: Telizhenko, T. N. (ed.). *Novye arkheologicheskie issledovaniia na Odesshchine*. Kyiv: Naukova dumka, p. 66-74.
- Kleiman, I. B. 1979. Stratigrafiia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry — Belgoroda. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (eds.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 54-75.
- Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII—XIV vv.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kravchenko, A. A., Stoliarik, E. S. 1983. Keramika vizantiiskogo kruga iz Belgoroda XIII—XIV vv. In: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 179-190.
- Krasnozhon, A. V. 2012. *Krepost Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriia stroitelstva*. Kishinev: Stratum plus.
- Krasnozhon, A. V. 2016. *Krepost Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniakh*. Kishinev: Stratum plus.
- Krasnozhon, A. V. 2023. Do pytannia pro datuvannia hlasysu Akkermanskoi fortetsi. Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky), 41, s. 56–66. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-7>
- Kryzhytskyi, S. D. 1972. Stan i zavdannia arkheolohichnykh doslidzhen Tiry-Bilhoroda. *Visnyk AN URSR*, 7, p. 47-53.
- Krysin, G. P. 1947. Dnevnik. 1947 g. avgust-sentiabr, kvadraty 24, 14, 4. In: Dmitrov, L. D. (ed.) *Predvaritelnyi otchet o rabote Belgorod-Dnistrovskei ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1947/10.
- Kuzev, A. 1974. Srednevekovna sgrafito keramika s monogramami ot Varna. *Izvestia na Narodnia muzey Varna*, 10, p. 155-170.
- Kuzev, A. 1975. Arheologicheski dannii za proizvodstvo na sgrafito i dekorativna keramika vav Varna prez XIII—XIV v. *Izvestia na Narodnia muzey Varna*, 11 (26), p. 140-164.
- Maiko, V. V. 2020. Vizantiiskie importnye podglazurnye monogrammy srednevekovoi Sugdei. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 48, p. 212-224.
- Maslovskii, A. N. 2006. Keramicheskii kompleks Azaka. Kratkaia kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu v 2004 g.*, 21, p. 308-472.
- Maslovskii, A. N. 2008. Podval kupecheskogo doma kontsa pervoi poloviny XIV veka iz Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 6, p. 93-124.
- Maslovskii, A. N. 2010. Ob odnoi gruppe vizantiiskoi polivnoi keramiki kontsa XIII — pervoi poloviny XIV v. iz raskopok zolotoordynskogo Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8, p. 231-252.
- Naumenko, V. E., Dushenko, A. A. 2017. Kniazheskii dvorets Mangupskogo gorodishcha: pomeshchenie H iuzhnogo uchastka kompleksa (po materialam kollektcii R. Kh. Lepera Gosudarstvennogo Ermitazha i sovremennykh arkheologicheskikh issledovaniia). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXII, p. 187-238.
- Polevaia opis nakhodok Izmail'skoi arkheologicheskoi ekspeditsii Akademii nauk USSR 1949 g. In: Dmitrov, L. D. *Otchet o rabote Izmail'skoi ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1949/19.
- Polevaia opis Izmail'skoi ekspeditsii 1953 g. In: Furmanskaia, A. I., Vetshtein, R. I., Maksimov, E. V. *Otchet o rabote Izmail'skoi ekspeditsii 1953 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1953/7.

- Sengalevich, G. 2018. Vizantiyska sgrafito keramika s monogramami na Paleolozite. *Balgarsko e-Spisanie za Arheologia*, 6, p. 157-168.
- Sengalevich, G. 2020. Monogramite vav vizantiyskata pismena kultura. *Prinos kam sistemnoto im izsledvane. Izvestia na Nacionalnia arheologicheski institut*, XLVI, p. 301-312.
- Sengalevich, G. M. 2021. *Srednovekovna sgrafito keramika s monogramami i drugi podglazurni sakrashtenia ot Balgarskite zemi. Avtoreferat na disertatsia "doctor"*. Sofiiski universitet "Sveti Kliment Ohridski".
- Teslenko, I. B. 2018. Polivnaia keramika vizantiiskogo kruga epokhi Paleologov iz raskopok kreposti v Alushte. *Materialy po arkhologii, istorii i Etnografii Tavrii*, XXIII, p. 467-506.
- Teslenko, I. B. 2021. *Keramika Kryma XV veka*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Teslenko, I. B., Myronenko, L. V. 2022a. Ceramics of the medieval Bilhorod: excavations materials of 1969, 1971. *Arheologia*, 2, p. 128-152. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.128>
- Teslenko, I., Myronenko, L. 2022b. Ceramics and ceramic production of medieval Bilhorod, history of research, problems and prospects. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(44), p. 331-353. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.20>
- Furmanskaia, A. I. 1946a. Dnevnik № 1. Avgust 1946. In: Dmitrov, L. D. (ed.). *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskoi arheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR za 1945—1946 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1946/8.
- Furmanskaia, A. I. 1946b. Dnevnik № 2. Sentiabr 1946. In: Dmitrov, L. D. (ed.). *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskoi arheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR za 1945—1946 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1946/8.
- Furmanskaia, A. I. 1950. Dnevnik № 2. In: Dmitrov, L. D. *Otchet o rabote Izmailskoi arheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkhologii za 1950 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1950/12.
- Furmanskaia, A. I. 1958. *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskoi ekspeditsii 1958 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1958/11.
- Furmanskaia, A. I. 1959. *Otchet o raskopkakh v Tire v 1959 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959/4.
- Furmanskaia, A. I. 1960. *Otchet o raskopkakh v Tire v 1960 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1960/10.
- Furmanskaia, A. I. 1961. *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskogo otriada antichnoi ekspeditsii IA AN SSSR za 1961 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1961/10.
- Furmanskaia, A. I. 1962. *Otchet o raskopkakh v Tire 1962 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1962/7.
- Furmanskaia, A. I. 1963. *Otchet Belgorod-Dnestrovskoi ekspeditsii o raskopkakh v Tire v 1963 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1963/10.
- Furmanskaia, A., Vetshtein, R., Maksimov, E. 1953. *Otchet o rabote Izmailskoi ekspeditsii 1953 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1953/7.
- Furmanskaia, A. I., Maksimov, E. V. 1955. Raskopki v Belgorode-Dnestrovskom. *KSIA USSR*, 4, p. 64-66.
- Avisar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Die spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik*. (Staatliche Museen zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst. Bestandskataloge, Band 3). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Burlot, J., Waksman, S. Y., Ricci, A., Wohmann, R. 2021. *Integrating Archaeological and Archaeometric Data: Examining Late Byzantine Pottery from Küçükalyi*. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E-E. (eds.). *12th International Congress of AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Athens, 21—27, October 2018. Proceedings*, vol. II, Athens (without ed.), p. 305-316.
- Dergaciova, L., Stankiewicz, I. 2021. Coin Hoard of Moldovan Copper Coins Found in the Belgorod Fortress on the Dniester River (Ukraine). *Notae Numismaticae/Zapiski Numizmatyczne*, XVI, p. 249-260.
- François, V. 1995. *La céramique byzantine à Thasos*. Athens: École Française d'Athènes.
- François, V. 1997. Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe-début XIVe siècle). *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121(1), p. 411-442.
- François, V. 2003. Elaborate Incised Ware : un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. *Byzantinoslavica*, 61, p. 151-168.
- François, V. 2017. *La vaisselle de terre à Byzance. Catalogue des collections du musée du Louvre*. Paris: Somogy éditions d'art.
- Karashevich, I., Boldureanu, A., Dergaciova, L. 2017. Un lot de monede descoperite la Cetatea Albă, din colecția Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei din Kiev. *Arheologia Moldovei*, XL, p. 109-142.
- Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Patitucci Uggeri, S. 2018. Patitucci Uggeri S. A Type of Polychrome Derivative «Zeuxippus Ware» from Excavations at Kyme (Turkey). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 449-452.
- Ricci, A., Wohmann, R. 2018. Byzantine Contexts from the Asia Suburbs of Constantinople: Preliminary Remarks on the Ceramics and Archaeology at the Küçükalyi Arkeopark (Istanbul). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 453-458.
- Sengalevich, G. 2016. "Dimitrios" or "Prodromos". The Case of a Popular Sgraffito Ceramics Monogram. In: Dželebdžić, D.,

- Bojanin, S. (eds.). *Proceedings of the 23rd International Congress of the Byzantine Studies. Belgrade, 22—27 August 2016. Thematic Sessions of Free Communications*. Belgrad, p. 438-439.
- Sengalevich, G. 2018. Medieval Sgraffito Ceramics with Underglazed Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria. Poster. *XIIIth Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*. Athens.
- Sengalevich, G. 2020. The Bulgarian Group of Sgraffito Ceramics with Underglaze Monograms: Characteristics and Problems. *Contributions to Bulgarian Archaeology*, X, p. 185-208.
- Sengalevich, G. 2021. Late Byzantine Glazed Ceramics with Monograms of St. John the Forerunner: Reconsidering the Hypothesis about its Connection with St. Demetrios of Thessaloniki. *Известия на народния музей Варна*, 48 (63), c. 165-190.
- Slătineanu, B., 1937. Contribuțiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă și Enisala, *Revista Fundațiilor Regale* IV, 11, p. 321-340.
- Talbot Rice, D. 1930. *Byzantine Glazed Pottery*. Oxford: Clarendon Press.
- Teslenko, I., Myronenko, L. 2022. Problems in the Archaeological Study of Medieval Bilhorod and its Ceramics (Based on Excavations one of the Pottery Workshop). *Cercetări Arheologice*, 29.2, p. 699-714. <https://doi.org/10.46535/ca.29.2.14>
- Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2021. Late Byzantine Imports of “Elaborate Incised Wares” in Crimea and Local Counterparts: Archaeological Contexts and Archaeometric Investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E.-E. (eds.). *Proceeding of the 12th Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, II. Athens (without ed.), p. 329-338.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed Pottery from the Excavation in Akkerman (Bilgorod-Dnistrovskiy, Ukraine), Preliminary Results of Archaeological and Archaeometric Study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021*.
- Waksman, S. Y. 2012. The First Workshop of Byzantine Ceramics Discovered in Constantinople. Istanbul: Chemical Characterization and Preliminary Typological Study. In: Gelichi, Sauro (a cura di). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009*. Venezia, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2015. Defining the Main “Middle Byzantine Production” (MBP): Changing Perspectives in Byzantine Pottery Studies. In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 397-407.
- Waksman, S. Y. 2021. Byzantine Pottery Production in Constantinople / Istanbul: Recent Excavations and New Issues Regarding the Diffusion of Models and Techniques. In: Kontogiannis, N., Böhlendorf-Arslan, B., Yenişehirlioğlu, F. (ed.). *Glazed Wares as Cultural Agents in the Byzantine, Seljuk, and Ottoman Lands*. Istanbul: ANAMED, p. 65-81.
- Waksman S.Y. Forthcoming. “Anaia Ware”, “Troad Ware”: Two Successful Pottery Production Centers in Medieval Western Anatolia. *Festschrift in Honor of Zeynep Mercangöz*.
- Waksman, S. Y., François, V. 2004—2005. Vers une redefinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware. *Bulletin de correspondance hellénique*, 128—129 (2.1), p. 629-724.
- Waksman, S. Y., Girgin, Ç. 2008. Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation. *Anatolia Antiqua*, XVI, p. 443-469.
- Waksman, S. Y., Erhan, N., Eskalen, S. 2010. Caractérisation des céramiques produites dans les ateliers de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2009. *Anatolia Antiqua*, XVIII, p. 329-337.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (ed). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. II. Ciudad Real, p. 851-856.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. “Novy Svet Ware”, an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) — Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.
- Waksman, S. Y., Kontogiannis, N. D., Skartsis, S. S., Vaxevanis, G. 2014. The Main “Middle Byzantine Production” and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis. *Annual of the British School at Athens*, 109, p. 379-422.
- Von-Wartburg, M.-L. 2003. Cypriot Contact with East and West as Reflected in Medieval Glazed Pottery from Patphos Region. In: *Actes del VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*. Athènes, p. 153-166.
- Wartburg, M.-L., Violaris, Y. 2009. Pottery of a 12th Century Pit from the Palaion Demarcheion Site in Nicosia: a Typological and Analytical Approach to a Closed Assemblage. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (eds). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. I. Ciudad Real, p. 249-264.